

॥ प्रमेयरत्नसंग्रह ॥

लेखक : शरद गोस्वामी

www.pushtimarg.net

૧. પ્રપંચવિવેક

જગત્ કે પ્રપંચ એ પરમાત્માદ્વારા નિર્મિત એક ક્રીડાંગણ છે. આ ક્રીડાંગણમાં દરેક જીવાત્માએ પરમાત્માના સંકેત મુજબ પોત-પોતાનો દાવ ખેલવાનો છે. અચ્છા ખેલાડીમાટે એ જરૂરી હોય છે કે એ પોતાના ક્રીડાસ્થળને ચોમેરથી પૂર્ણપણે જાણી-સમજી લે. ક્રીડાસ્થળને જાણી-સમજી લેવા છતાં ખેલાડી ત્યાં સુધી સફળ થઈ શકતો નથી કે જ્યાં સુધી તે પોતાને ક્રીડા-સ્થળના સ્વરૂપ કે સ્વભાવ ને અનુરૂપ બનાવીને પોતાનો દાવ ન ખેલે. આથી દરેક જીવાત્મામાટે એ જરૂરી હોય છે કે તે જગત્ના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને જાણે અને તે સ્વરૂપના અનુરૂપ પોતાની જીવનસાધનાને આકાર આપે.

જગત્ બ્રહ્માત્મક છે :

શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સચ્ચિદાનંદાત્મક તત્ત્વ તરીકે કરવામાં આવ્યું છે. સત્ + ચિત્ + આનંદ = સચ્ચિદાનંદ. બ્રહ્મ જ્યારે જગત્ને પ્રકટ કરવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે પોતાના ‘સત્’ નામક ગુણધર્મ વડે પોતે જ જગદ્ગ્રૂપે પરિણમે છે. આથી જ, સોનાના બનેલા ઘરેણાં જેમ સુવર્ણાત્મક હોય છે, માટીના બનેલા રમકડાં જેમ મૃદાત્મક હોય છે તેમ, બ્રહ્મ પોતે જ જગદ્ગ્રૂપે પરિણમતું હોવાથી તથા જગત્ના સર્વ પદાર્થોમાં ઓતપ્રોત કે એકમેક થઈને રહેતું હોવાથી, શાસ્ત્રોમાં જગત્નું વર્ણન બ્રહ્માત્મક તરીકે કરવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ અને આકાશ રૂપી પાંચ મહાભૂતોથી ઘડાયેલ હોવાને કારણે જગત્ને જ ‘પ્રપંચ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે :

સામાન્ય બોલચાલમાં પાણી ભરવું, ખેતી કરવી, શાળાએ જવું વગેરેને ‘કાર્ય’ કહેવામાં આવે છે. અહીં, પરન્તુ, જગત્ માટે જ્યારે ‘બ્રહ્મનું-કાર્ય’ શબ્દ વાપરવામાં આવતો હોય ત્યારે ‘કાર્ય’ શબ્દ કોઈક પારિભાષિક અર્થમાં વપરાતો હોય છે. ‘કાર્ય’ એટલે જે પ્રકટ/ઉત્પન્ન થાય તે. આથી, જગત્નું પ્રાકટ્ય કે જગત્ની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મદ્વારા થઈ છે તે અર્થમાં જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય છે. આ બાબતને લૌકિક દષ્ટાન્તની સહાયતાથી સમજતાં – ઘરેણાં સોની બનાવે છે આથી ઘરેણા જેમ ‘સોનીનું કાર્ય’ ગણાય છે, માટવું કુંભાર બનાવે છે આથી માટલાને જેમ ‘કુંભારનું કાર્ય’ કહેવામાં આવે છે; તેમ જગત્નું નિર્માણ બ્રહ્મમાંથી પોતે બ્રહ્મ-દ્વારા થયેલું હોવાથી જગત્ને ‘બ્રહ્મનું-કાર્ય’ કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મ પોતે જ જગત્-કર્તા છે :

કુંભાર જેમ માટલાં રમકડાં તાવડી વગેરે બનાવે છે, આથી કુંભારને માટલાં વગેરે કાર્યોનો ‘કર્તા’ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મે જગત્નું નિર્માણ કર્યું હોવાથી બ્રહ્મને ‘જગત્-કર્તા’ કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મ જગત્-કારણ પણ છે :

જેમાં કે જેનાદ્વારા વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તેને ‘કારણ’ કહેવામાં આવે છે. બીજી રીતે કહેવું હોય તો જેના વિના વસ્તુ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે તેને ‘કારણ’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. માટલું એક કાર્ય છે. માટલાને ઉત્પન્ન કરવામાટે માટી પાણી ચાકડો દંડો વગેરેની પ્રાથમિક જરૂરીઆત રહે છે. આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ ખૂટે તો માટલું ન બની શકે. આથી માટી વગેરેને માટલાનાં ‘કારણ’ કહેવામાં આવે છે. જગત્નો કર્તા જેમ બ્રહ્મ છે તેમ જગત્નું કારણ પણ બ્રહ્મ જ છે.

તે અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે :

માટલું માટીથી બને છે. પાણી ચાકડો દંડો વગેરે માટલાને બનાવવામાં સહાયરૂપ થાય છે. ઘરેણાં સોનાથી બને છે. હથોડી એરણ કાનસ વગેરે ઘરેણાં બનાવવામાં સહાયરૂપ થાય છે. આ દષ્ટાન્તોને ધ્યાનપૂર્વક જોતાં બે બાબતો ધ્યાન ખેંચે છે :

- (૧) વસ્તુનું નિર્માણ કોઈક પદાર્થ કે દ્રવ્યથી થાય છે.
- (૨) વસ્તુના નિર્માણમાં કેટલાક સહાયક સાધનોની જરૂરિયાત હોય છે.

આને જ જો તર્કશાસ્ત્રીય ભાષામાં કહેવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિનાં મુખ્યત્વે બે કારણો હોય છે :

- (૧) ઉપાદાનકારણ
- (૨) નિમિત્તકારણ

ઉપાદાન કારણ : જે કારણ પોતાના કાર્યથી જુદા પડ્યા વિના કાર્યના રૂપમાં પરિણમી જતું હોય તેવા કારણને ‘ઉપાદાનકારણ’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. માટી એક એવું દ્રવ્ય છે કે જેને ઘાટ આપીને ઘડો બનાવવામાં આવે છે. ઘડાના રૂપમાં ઘડાયેલી માટીને ઘડાથી જુદી પાડી શકાતી નથી. આ કારણે જ માટીને ઘડાનું ‘ઉપાદાનકારણ’ કહેવામાં આવે છે.

નિમિત્ત કારણ : ઉપાદાનકારણ સિવાયના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં સહાયક થતાં કારણોને ‘નિમિત્તકારણ’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ચાકડો દંડો પાણી વગેરે. ચાકડો દંડો પાણી વગેરે માટલાનાં નિર્માણમાં સહાયરૂપ થનારા પદાર્થો છે. આથી આ પદાર્થોને માટલાના ‘નિમિત્તકારણ’ કે ‘કરણ’ કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કાર્યના ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ અલગ-અલગ હોય છે. જગત્ના કિસ્સામાં, પરન્તુ, ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ અલગ-અલગ નથી. બ્રહ્મ જ જગત્નું ઉપાદાનકારણ છે અને બ્રહ્મ જ જગત્નું નિમિત્તકારણ પણ છે. સરળ ભાષામાં કહેવું હોય તો જે માટીથી જગત્નું નિર્માણ થાય છે તે માટી પણ બ્રહ્મ જ છે; અને માટીને ઘાટ આપવામાં સહાયક થનારા પાણી ચાકડો દંડો વગેરે પદાર્થો પણ પોતે બ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્યથી જગત્ બને છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે અને જગત્ના નિર્માણમાં સહાયક થનારા પ્રકૃતિ પુરૂષ કાલ કર્મ સ્વભાવ વગેરે તત્ત્વો પણ પોતે બ્રહ્મ જ બને છે. આથી જ બ્રહ્મને જગત્નું ‘અભિન્ન-નિમિત્તોપાદાન-કારણ’ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે જગત્નું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ એક-અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ છે.

સત્કારણતાવાદ :

કારણની બાબતમાં બે પ્રકારના વાદો પ્રચલિત છે. અસત્કારણતાવાદ અને સત્કારણતાવાદ. અસત્કારણતાવાદિઓનું માનવું છે કે બીજનો નાશ એ જ અંકુરની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે. માટીના પિંડનો નાશ જ માટલાની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય છે. તલનો નાશ જ તેલની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે. આમ ઉપરોક્ત બધા જ દષ્ટાન્તોમાં પૂર્વ વસ્તુનો નાશ અભાવ કે અસત્તા જ પાછળથી પ્રકટ થતી વસ્તુનું કારણ બનતી દેખાય છે. આ પરથી અસત્કારણતાવાદી ચિન્તકોનું માનવું છે કે અભાવ નાશ કે અસત્તા જ ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુનું કારણ હોય છે. આ સિદ્ધાન્તને ‘અસત્કારણતાવાદ’ કહેવામાં આવે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યએ પોતાના મતમાં અસત્કારણતાવાદને માન્યતા નથી આપી. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું કહેવું છે કે અસત્ વસ્તુમાં કારણતારૂપ ધર્મ રહી જ શકતો નથી. આથી અસત્ વસ્તુ કોઈનું પણ કારણ બની જ નથી શકતી. આ બાબતને થોડી સરળ ભાષામાં સમજાવે.

સર્વ પ્રથમ ‘ધર્મ’નો અર્થ કેટલાક ઉદાહરણોની સહાયતાથી સમજાવે. ફૂલ ધર્મી છે તો ગન્ધ તેનો ધર્મ છે. પાણી ધર્મી છે તો શીતલતા તેનો ધર્મ છે. સૂર્ય એક ધર્મી છે તો પ્રકાશ તેનો ધર્મ છે. જીવ પણ એક ધર્મી છે તો ચૈતન્ય તેનો ધર્મ છે. આમ દરેક પદાર્થમાં કોઈકને કોઈક પ્રકારની લાક્ષણિકતા કે વિશિષ્ટતા હોય છે જેનાથી તે પદાર્થની ઓળખ થતી હોય છે. પદાર્થની આવી લાક્ષણિકતા કે વિશિષ્ટતાને જ પદાર્થનો ‘ધર્મ’ કે ‘ગુણધર્મ’ કહેવામાં આવે છે. ધર્મ હંમેશા તે જ પદાર્થમાં રહી શકે કે જેનું અસ્તિત્વ હોય. અર્થાત્ જેનું સદન્તર અસ્તિત્વ જ ન હોય તેવા અસત્ પદાર્થમાં કોઈ પણ ધર્મ રહી શકતો નથી. કારણતા એ

પણ એક પ્રકારનો ધર્મ છે. દા.ત. માટી એ માટલાનું કારણ છે. આથી માટીમાં કારણતારૂપ ધર્મ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું કહેવું છે કે જેનું સદન્તર અસ્તિત્વ જ ન હોય તેવી અસત્ વસ્તુમાં કારણતારૂપ ધર્મ રહી જ નથી શકતો. તેવી સ્થિતિમાં અસત્ વસ્તુ કારણ કેવી રીતે બની શકે ? આથી શ્રીઆચાર્યચરણનું કહેવું છે કે અસદ્ વસ્તુ કોઈનું પણ કારણ બની શકતી નથી. આથી જ, બીજાનો નાશ વૃક્ષની ઉત્પત્તિનું કારણ નથી બનતું બલકે બીજ ખુદ વૃક્ષરૂપે પરિણમતું હોય છે. તે જ પ્રમાણે, માટીના પિંડનો નાશ માટલાનું કારણ નથી બનતો માટીનો બલકે પિંડ જ માટલારૂપે પરિણમતો હોય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જેમ બીજ માટી કે તલ જેવા સત્ પદાર્થો જ વૃક્ષ માટલા કે તેલ ના કારણ બનતાં હોય છે, તેમ જગત્ કે જગત્માંની પ્રત્યેક વસ્તુ સત્ કારણનું જ પરિણામ છે, અસત્નું નહીં.

સત્કારણતાવાદથી વિપરીત માન્યતાઓ :

જગત્ની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઈ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવાની મથામણમાં અનેક મત-વાદો પ્રવૃત્ત થયા છે. આમાં મુખ્યત્વે અજ્ઞાતિવાદ સ્વભાવવાદ પ્રતીત્યસમુત્પાતવાદ સંઘાતવાદ આરંભવાદ વિવર્તવાદ વિકૃત પરિણામવાદ અવિકૃત પરિણામવાદ વગેરે વાદો છે. કારણ અને કાર્ય ની બાબતમાં પોત-પોતાનો દૃષ્ટિકોણ પ્રસ્તુત કરનારા આ વાદોનો સંક્ષેપમાં પરિચય મેળવવો સ્વમતને સમજવામાં ઉપકારક થશે. આમાં અવિકૃત પરિણામવાદ શ્રીવલ્લભાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત છે.

અજ્ઞાતિવાદ : કારણ કે કાર્ય એ તો માણસની કોરી કલ્પના જ છે. વસ્તુતઃ ન તો કોઈક કારણ જેવું હોય છે કે ન કાર્ય જેવું. આવી ધારણા પ્રસ્તુત કરનારા શ્રીગૌડપાદે અજ્ઞાતિવાદનો સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કર્યો હતો.

સ્વભાવવાદ : ઉત્પન્ન થવું, વિદ્યમાન રહેવું અને અન્તે નાશ પામવું તે તો દરેક વસ્તુનો નદીની માફક સતત પ્રવહમાન સ્વભાવ જ હોવાથી આત્યન્તિક આગ્રહ રાખીને અમુક વસ્તુ કાર્ય જ છે કે અમુક વસ્તુ કારણ જ છે, આવા દુરાગ્રહપૂર્ણ કાર્ય-કારણભાવને સ્વીકારવાની કોઈ પણ બૌદ્ધિક આવશ્યકતા હોતી નથી. પ્રાચીન કાળમાં સ્વભાવવાદી વિચારકો પણ ઘણા હતા.

પ્રતીત્યસમુત્પાદવાદ : કહેવાતા કોઈ પણ એક જ કારણથી કહેવાતું કોઈ પણ કાર્ય, ક્યારેય, ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. ઘણા બધા હેતુઓ ભેગા થાય(=પ્રતીત્ય) તો જ કોઈક એક કાર્યના પ્રકટ(=સમુત્પાદ) થવાનો આભાસ થતો હોય છે. આ મત બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ્યો હતો.

સંઘાતવાદ : વસ્તુમાત્ર સ્વલક્ષણ છે. અર્થાત્ પોતે જે છે તે જ છે. આ જ કારણે વસ્તુમાત્ર સ્વતન્ત્ર છે. દા.ત. વૃક્ષ એ પોતાના સ્વરૂપમાં તો વૃક્ષ જ છે પરન્તુ અનેકાનેક વૃક્ષો જ્યારે નજીક-નજીક ઉગેલા જોવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓને ‘વન’ કહેવાતું હોય છે. વસ્તુતઃ વૃક્ષો સિવાય વન જેવું કશું હોતું નથી. સામાન્ય લોકોની સમજ, પરન્તુ, કોઈક એવી હોય છે : વૃક્ષો કારણ છે જ્યારે કે વન એ વૃક્ષોને કારણે ઉત્પન્ન થતું એક કાર્ય છે. સંઘાતવાદિઓના મતે આ સમજ ખોટી છે. તેમના હિસાબે, વસ્તુતઃ, વન એ વૃક્ષોનો ફક્ત એક સંઘાત=સમૂહ માત્ર છે, ઉત્પન્ન થનારું કાર્ય નહીં. તે જ પ્રમાણે જગત્ પણ અનેકાનેક ક્ષણિક પદાર્થોનો કેવલ એક સંઘાત જ છે. સંઘાત કદી પણ દૃશ્ય જગત્ની બાહ્ય વાસ્તવિકતા ન હોઈ દ્રષ્ટાની આન્તરિક ધારણા જ કેવળ હોય છે. સંઘાતવાદ પણ બુદ્ધ ભગવાને જ ઉપદેશેલ મત છે.

આરંભવાદ : કારણરૂપ પદાર્થોને જ્યારે એકઠા કરવામાં આવે ત્યારે કોઈ કાર્ય પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. દા.ત. ચોખા દૂધ ખાંડ વગેરે કારણોને જ્યારે વિધિપૂર્વક એકઠા કરવામાં આવે છે ત્યારે ખીર(=કાર્ય) બને છે. જ્યાં સુધી ચોખા વગેરેને એકઠા કરવામાં નહોતા આવ્યા ત્યારે ખીરનું અસ્તિત્વ સદન્તર ન હતું. જ્યારે કારણો એકઠા કરવામાં આવ્યા, તે પહેલાં જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ સદન્તર નહોતું, તેવી નૂતન વસ્તુનો ત્યાર પછી આરંભ થાય છે. આથી દરેક કાર્ય એક નૂતન આરંભ છે, એક શરૂઆત છે. આ દૃષ્ટિએ જગત્ પણ એક નૂતન આરંભ છે, એક નૂતન કાર્ય છે. એટલે કે એક નૂતન સત્ય છે. આરંભવાદ ન્યાયમતનો સિદ્ધાન્ત છે.

આરંભવાદ અને સંઘાતવાદ બન્ને વાદો અવયવોથી અવયવી(=કાર્ય)ની ઉત્પત્તિ થતી હોવાની વાત માને છે. આમાં, પરંતુ, આરંભવાદિઓ કાર્ય-જગત્ને સત્ય માને છે, જ્યારે કે સંઘાતવાદિઓ કાર્ય-જગત્ને સત્ય નથી માનતા.

વિવર્તવાદ : અંધારામાં દોરડા ઉપર નજર પડતાં સર્પના હોવાનો આભાસ થતો હોય છે. અહીં દોરડું સત્ય છે જ્યારે કે સર્પ ભ્રાન્તિજન્ય હોવાને કારણે મિથ્યા/અસત્ય છે. તે જ પ્રમાણે જગત્ની અનુભૂતિ અજ્ઞાનજન્ય ભ્રમણાને કારણે થતી હોવાથી જગત્ અસત્ય/મિથ્યા છે. બ્રહ્મ જ એકમાત્ર સત્ય તત્ત્વ છે. ‘વિવર્ત’ એટલે કે જે વસ્તુ હકીકતમાં જેવી થઈ જ ન શકતી હોય, તેવી રીતે તેનો ભાસ થવા મંડવો; એટલે કે તેની ભ્રાન્તિ થવી. વિવર્તવાદ શ્રીશંકરાચાર્યે પ્રસ્તુત કરેલો સિદ્ધાન્ત છે.

પરિણામવાદ :

આપણને જો કોઈ ચિત્ર બનાવવું હોય તો તેના માટે અનેક પૂર્વ તૈયારીઓ કરવી પડતી હોય છે. દા.ત. કાગળ/કિનવાસ પેન્સિલ રંગ પાણી વગેરે એકઠા કરવા, પેન્સિલવડે પ્રાથમિક ચિત્ર બનાવવું, રંગનું મિશ્રણ તૈયાર કરવું, ચિત્રમાં રંગ પૂરવા વગેરે. આવી બધી પ્રક્રિયાઓ પૂર્ણ થતાં પરિણામસ્વરૂપે ચિત્ર પ્રકટ થાય છે. આથી એમ કહી શકાય છે કે કાગળ/કિનવાસ પેન્સિલ રંગ વગેરે ચિત્રની પૂર્વાવસ્થા કે પૂર્વસિદ્ધ કારણો છે જ્યારે કે ચિત્ર તેમની ઉત્તરાવસ્થા કે પાછળથી પ્રકટ થતું એક પરિણામ છે. પરિણામવાદિઓનો સિદ્ધાન્ત છે કે કારણ અને કાર્ય એ એક રીતે જોતાં વસ્તુની બે અવસ્થાઓ છે. દા.ત. બાળપણ કિશોર યુવા પ્રૌઢ વગેરે અવસ્થાઓ મનુષ્યની હોય છે. અવસ્થાઓ બદલાતી હોય છે. અવસ્થા પ્રમાણે નવો-નવો મનુષ્ય જન્મતો નથી હોતો. મનુષ્ય કે જે બાળક હતો તે જ કિશોર બનતો હોય છે. કિશોર મનુષ્ય જ યુવાન બને છે. તે જ પ્રમાણે કારણ જ ક્યારેક કાર્યરૂપ ધારણ કરતું હોય છે. નૂતન કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી કે જેવી ન્યાયમતની માન્યતા છે. હવે કારણ જ જો કાર્યરૂપે પ્રકટ થતું હોય છે તો કાર્ય અસત્ય/મિથ્યા હોઈ જ કેવી રીતે શકે ! આથી કાર્ય સત્ય જ હોય છે. જગત્ પણ સર્વકારણરૂપ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાંથી વ્યક્ત થયેલ કાર્ય કે પરિણામ છે. આવી મહર્ષિ કપિલના સાંખ્યમતની માન્યતા છે.

પરિણામ બે પ્રકારના હોય છે :

- (૧) વિકૃત પરિણામ
- (૨) અવિકૃત પરિણામ

શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે જગત્ એ બ્રહ્મનું અવિકૃત પરિણામ છે.

(૧)વિકૃત પરિણામ : દૂધને જમાવતાં તે દહી બની જતું હોય છે. દહીના રૂપમાં પરિણામવાદી દૂધના પોતાના ગુણધર્મોમાં વિકાર આવી જતો હોય છે. તેનો સ્વાદ ખાટો થઈ જાય છે. તે ઘટ્ટ બની જાય છે. આટલું જ નહીં બલ્કે દહી બની ગયા પછી તે પોતાનાં મૂળરૂપ એટલે કે દૂધના સ્વરૂપમાં આવી શકતું નથી. દહી પાછું દૂધ બની શકતું નથી. આ કારણે દહીને દૂધનું ‘વિકૃત પરિણામ’ કહેવામાં આવે છે. વિકૃત પરિણામને સમજવામાટે હવે આપણે એમ કહી શકીએ કે ઉપાદાન(દૂધ) કોઈ કાર્ય(દહી)રૂપે પરિણમે; અને તેમ થવાથી તેના મૂળ તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં જો વિકાર કે બદલાવ આવી જાય, તો તેવા પરિણામને ‘વિકૃત પરિણામ’ કહેવામાં આવે છે.

(૨)અવિકૃત પરિણામ : ઉપરોક્ત પ્રકારથી વિપરીત ઉપાદાન(સોનું) કાર્ય(ઘરેણા)રૂપે પરિણમે; અને તેમ છતાં જો તેનાં મૂળ તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિકૃતિ કે બદલાવ ન આવે, તો તેવા પરિણામને ‘અવિકૃત પરિણામ’ કહેવામાં આવે છે. કોઈ વસ્તુ જો અવિકૃતરૂપે પરિણમતી હોય તો તેનું રૂપાન્તરણ તેના મૂળરૂપમાં શક્ય હોય છે. દા.ત. સોનાના ઘરેણાં સોનાનું અવિકૃત પરિણામ હોય છે. કારણ કે ઘરેણાના રૂપમાં પરિણત થઈ જવા છતાં સોનાના મૂળભૂત તત્ત્વ કે ગુણધર્મ માં કોઈ પણ

જાતની વિકૃતિ કે બદલાવ આવતો નથી હોતો. આ જ કારણે સોનાનું, ઘરેણાને ઓગાળી નાખવાથી, પૂર્વરૂપમાં રૂપાન્તરણ પણ શક્ય હોય છે.

જગત્ બ્રહ્મનું અવિકૃત પરિણામ છે :

પૂર્વે વિચારી ગયા તે પ્રમાણે બ્રહ્મ જ જગત્નું નિમિત્ત અને ઉપાદાન ઉભયરૂપ કારણ છે. જગત્ના નિર્માણમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ ભાગ ભજવતું નથી. બ્રહ્મ પોતે જ જગત્નું નિર્માણ કરે છે અને પોતે જ જગત્ રૂપે પરિણમે પણ છે. જગત્ના અનન્ત નામ-રૂપોને ધારણ કરતું હોવા છતાં બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નથી આવતો. જેમ સોનું ઘરેણારૂપે પરિણમતું હોવા છતાં તે સોનું જ રહે છે, સોનું મટીને કાંઈ ઘરેણાં બનતાં હોતાં નથી. તેમ જગત્ રૂપે પરિણમતું હોવા છતાં બ્રહ્મ પોતે બ્રહ્મ જ રહે છે. સમુદ્રમાંથી ગમે તેટલું પાણી ઉલેચવામાં આવે, ગરમીથી ગમે તેટલું બાષ્પીભવન થઈ જાય તેમ છતાં, સમુદ્ર એટલો ને એટલો જ પૂર્ણ રહે છે. અપૂર્ણ પરિચ્છિન્ન કે સીમિત જગત્ રૂપે પરિણમતું હોવા છતાં બ્રહ્મની પૂર્ણતા અનન્તતા કે અપરિચ્છિન્નતા માં કોઈ પણ પ્રકારની ખામી આવતી નથી. વળી ઘરેણાને ઓગાળી દેવાથી જેમ તેનું પૂર્વરૂપમાં રૂપાન્તરણ શક્ય છે, તેમ બ્રહ્મની પણ પ્રલય કરવાની ઈચ્છા થાય, ત્યારે જગત્ને તે પોતાના સ્વરૂપમાં વિલીન કરી લે છે. ત્યારે જગત્ બ્રહ્મથી અભિન્ન થઈ જાય છે. આ કારણે જ શ્રીવલ્લભાચાર્ય જગત્ને બ્રહ્મનું ‘અવિકૃત પરિણામ’ કહે છે.

જગત્ સત્ય છે :

‘સત્’ કે ‘સત્ય’ તેને કહેવામાં આવે છે કે જેનો નાશ કદી પણ થઈ શકતો ન હોય. ‘અસત્’ કે ‘અસત્ય’ તેને કહેવામાં આવે છે કે જેને કદી પણ પ્રકટ ન કરી શકાતું હોય. દા.ત. સસલાના માથાઉપર શીંગડા, આકાશ-કુસુમ કે સોના-ચાંદીની નદી. માયાવાદિઓદ્ધારા ‘મિથ્યા’ તેને કહેવામાં આવે છે કે જે સત્ પણ ન હોય અને અસત્ પણ ન હોય. આથી મિથ્યા વસ્તુ સદ્-અસદ્ બન્નેથી વિલક્ષણ હોય છે.

શ્રીશંકરાચાર્યનો મત ‘માયાવાદ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓની માન્યતા છે કે બ્રહ્મ માયાને કારણે જીવ-જગદ્ રૂપે ભાસે છે. આથી એકમાત્ર બ્રહ્મ જ સત્ય છે. જીવ-જગત્ પ્રતિબિમ્બની માફક મિથ્યા હોય છે. એક વ્યક્તિની સામે ઘણા બધા અરી-સાઓ રાખવામાં આવે તો જેટલા અરીસાઓ હશે તેટલાં પ્રતિબિમ્બ તે વ્યક્તિના દેખાશે. વ્યક્તિ તો એક જ છે પણ અનેક પ્રતિબિમ્બોને કારણે તે અનેકરૂપે ભાસિત થાય છે. અરીસામાં દેખાતી વ્યક્તિ ખરેખર અરીસામાં હોતી નથી, તેમ છતાં તે ત્યાં દેખાય તો છે જ. અરીસામાં દેખાતી વ્યક્તિનું પ્રતિબિમ્બ જો સત્ હોય તો અરીસાને હટાવી લેવા છતાં ત્યાં તેનો અનુભવ થવો જોઈએ. હકીકત, પરન્તુ, તેનાથી ઉલટી હોય છે. કેમકે અરીસાને હટાવી લેતાં જ પ્રતિબિમ્બ અદૃશ્ય થઈ જતું હોય છે. આથી પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યા મુજબ પ્રતિબિમ્બ સત્ પણ નથી, કારણકે તેનો નિષેધ કે બાધ તો થતો જ હોય છે. પ્રતિબિમ્બ અસત્ પણ હોઈ શકતું નથી કારણ કે તે અનુભવમાં આવતું હોય છે. પ્રતિબિમ્બ, આથી, સત્ અસત્ બન્નેથી વિલક્ષણ હોય છે. મિથ્યા હોય છે. શ્રીશંકરાચાર્ય મુજબ આવા દૃષ્ટાન્તોમાં : જેનું પ્રતિબિમ્બ પડતું હોય છે તેને બિમ્બ = બ્રહ્મ સમજવું, તે પ્રતિબિમ્બ = જીવ તરીકે ભાસતું હોય છે; અને તે પ્રતિબિમ્બનો આભાસ પ્રકટ કરનારી ઉપાધિ અરીસો કે દર્પણ = માયાને સ્થાને સમજવી.

બ્રહ્મઉપર જ્યારે માયાનું આવરણ આવી જાય, ત્યારે માયારૂપી આવરણમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ જીવરૂપે દેખાવા લાગે છે. આથી જગત્ સત્ની માફક ભાસિત થાય છે. જડ-જીવાત્મક જગત્, પરન્તુ, જો સત્ય હોત તો તેનો નિષેધ કે બાધ શક્ય ન હોય. અરીસાના હટી જવાથી પ્રતિબિમ્બ જેમ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યા-માયાનું આવરણ બ્રહ્મઉપરથી દૂર થઈ જતાં જડ-જીવાત્મક જગત્નો નિષેધ કે બાધ થઈ જાય છે. આથી જગત્ એ શ્રીશંકરાચાર્યના મતે સદ્-અસદ્ ઉભયથી વિલક્ષણ મિથ્યા છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે, પરન્તુ, જગત્ માયિક કે મિથ્યા નથી. બ્રહ્મ સત્ય છે અને તેવા સત્ય બ્રહ્મે જગત્નું નિર્માણ કર્યું છે. બ્રહ્મ સર્વ નામ-રૂપ-કર્મોને ધારણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી તે સર્વભવનસમર્થ છે. સર્વભવનસમર્થ એવું બ્રહ્મ પોતે જગત્-

રૂપે પરિણમ્યું છે; માયા પ્રકૃતિ કે પરમાણુ નહીં. બ્રહ્મના સંકલ્પો અસત્ય કદી થઈ શકતા નથી તેથી તે સત્યસંકલ્પ છે. સત્યસં-
કલ્પ બ્રહ્મે પોતાની સ્વતન્ત્ર ઈચ્છાથી આ જગત્નું નિર્માણ કર્યું છે. આથી માટીથી બનાવેલા રમકડાં જેમ મૃદાત્મક=માટીનાં જ
હોય છે, સોનાથી બનાવેલા ઘરેણાં જેમ સુવર્ણાત્મક જ હોય છે, તેમ સર્વભવનસમર્થ અને સત્યસંકલ્પ એવા બ્રહ્મથી બનેલું આ
જગત્ માયિક કે મિથ્યા કેવી રીતે હોઈ શકે ? આથી જગત્ અસત્ય કે મિથ્યા નથી પરન્તુ સત્ય જ છે.

જાગતિક વસ્તુઓનો અભાવ સમ્ભવે કે નહીં ?

સત્ય વસ્તુનો કદી પણ અભાવ થતો નથી અને જગત્ સત્ય છે. એ સિદ્ધાન્ત આપણે સમજી ગયા. જગત્ જો સત્ય
હોય તો જગત્ કે જાગતિક પદાર્થોનો કદી પણ અભાવ થવો ન જોઈએ, પરન્તુ, જગત્ના પદાર્થોનો અભાવ —માટલું નષ્ટ થયું,
કપડું બળી ગયું, પેટ્રોલ ઉડી ગયું વગેરે ઉદાહરણોમાં —આપણે બધા અનુભવતા જ હોઈએ છીએ. તે જ પ્રમાણે સમગ્ર જગત્નો
પણ અભાવ પ્રલય વખતે થતો હોવાનું શાસ્ત્રોદ્ધારા જણાવવામાં આવે છે. આમ જગત્ જો નાશવાનું હોય તો તેને ‘સત્ય’ કેમ
કહી શકાય ? આવો એક પાયાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે.

ઉપરોક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરને સમજવામાટે અભાવનું સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારોને સમજવા ખૂબ જ જરૂરી છે. ‘ભાવ’ એટલે
કોઈ વસ્તુનું હોવું, અસ્તિત્વ, સત્તા કે હયાતી. દા.ત. “અહીં માટલું છે” આમ કહેવાથી માટલાનું અસ્તિત્વ હયાતી કે ભાવ
સૂચિત થાય છે. જ્યારે કોઈ વસ્તુનાં ન હોવાને અસત્તાને કે અનસ્તિત્વને ‘અભાવ’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. “માટલું નષ્ટ
થયું” કે “કપડું બળી ગયું” જેવા વિધાનોવડે વસ્તુનો અભાવ સૂચિત કરવામાં આવે છે. ન્યાયમત પ્રમાણે અભાવ ચાર પ્રકારના
હોય છે, જે નીચે મુજબ છે :

- (૧) અત્યન્તાભાવ → દેશકૃત્
- (૨) પ્રાગભાવ → કાલકૃત્
- (૩) પ્રધ્વંસાભાવ → કાલકૃત્
- (૪) અન્યોન્યાભાવ → સ્વરૂપકૃત્

(૧)અત્યન્તાભાવ : સ્થળને અનુલક્ષીને જ્યારે કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ત્યારે વસ્તુનો અત્યન્તાભાવ
સૂચિત થાય છે. દા.ત. “આ ઓરડામાં માટલું નથી” વાક્યમાં “આ ઓરડામાં” શબ્દોથી કોઈ સ્થળનો નિર્દેશ કરીને, તે સ્થળમાં
માટલાના અભાવનો નિર્દેશ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

(૨)પ્રાગભાવ : વસ્તુ જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યાં સુધી તેનો અભાવ હોય છે. આથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પૂર્વેના અભાવને
વસ્તુનો ‘પ્રાગભાવ’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ખેડૂતે ખેતરમાં બીજ વાવી દીધા હોય પરન્તુ જ્યાં સુધી છોડ ઊગી જતા નથી
ત્યાં સુધી છોડનો જે અભાવ હોય છે, તેને ‘છોડનો પ્રાગભાવ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રાક્ + અભાવ = પ્રાગભાવ. ‘પ્રાક્’ એટલે
પહેલાં; તેથી ઉત્પત્તિ પહેલાં રહેનારો અભાવ તે પ્રાગભાવ.

(૩)પ્રધ્વંસાભાવ : ‘પ્રધ્વંસ’ એટલે નાશ. વસ્તુનો નાશ થયા પછી જે અભાવ થતો હોય તેને વસ્તુનો ‘પ્રધ્વંસાભાવ’ કહેવામાં
આવે છે.

પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ કાલિક અભાવ છે. પ્રાગભાવ = ઉત્પત્તિ પહેલાનો અભાવ. પ્રધ્વંસાભાવ = નાશ થયા
પછીનો અભાવ.

(૪)અન્યોન્યાભાવ : એક વસ્તુના બીજી વસ્તુમાં રહેતા પરસ્પરના કે અન્યોન્યના અભાવને ‘અન્યોન્યાભાવ’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. માટલું એ કપડું નથી અને કપડું એ માટલું નથી. માટલાનું પોતાનું કોઈ એક નિશ્ચિત સ્વરૂપ હોય છે. એ કારણે માટલું માટલા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી હોતું. અર્થાત્ માટલામાં પોતાનાં સિવાય બીજી બધી વસ્તુનો અભાવ હોય છે. તેથી જ – “માટલું કપડું નથી, ઘડો નથી, ટેબલ નથી” વગેરે વ્યવહાર શક્ય બનતા હોય છે. અન્યોન્યાભાવ સ્વરૂપકૃત અભાવ છે. દરેક વસ્તુનું પોતાનું કોઈ એક આગવું સ્વરૂપ હોય છે અને આ સ્વરૂપ જ વસ્તુની ઓળખ હોય છે, એટલું જ નહીં બલ્કે એ ઓળખ જ એ વસ્તુને બીજી વસ્તુથી જુદી પાડતી હોય છે. એક વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તે બીજી વસ્તુનું હોતું નથી. અર્થાત્ એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુનો અભાવ હોય છે. એને જ ‘અન્યોન્યાભાવ’ કહેવામાં આવે છે.

અભાવને સમજાવવામાટે આપેલા ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્તો જગત્માં રહેલા પદાર્થોના છે. ન્યાયમત અભાવદ્વારા જ સમગ્ર જગતનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે જ્યારે જગત્ ઉત્પન્ન થયું ન હતું ત્યારે જગતનો પ્રાગભાવ હતો. પ્રલય થશે ત્યારે જગતનું અસ્તિત્વ નહીં રહી જાય. અર્થાત્ જગતનો પ્રદ્યવસાભાવ અને અત્યન્તાભાવ થઈ જશે. જગત્ એ ઈશ્વર નથી; આથી જગત્ અને ઈશ્વર વચ્ચે પરસ્પર અન્યોન્યાભાવ છે.

અભાવ નહીં પણ તિરોભાવ :

ન્યાયમતદ્વારા સ્થાપિત અભાવના સિદ્ધાન્તને શ્રીવલ્લભાચાર્ય સ્વીકારતા નથી. કારણકે અવિનાશી સત્ય બ્રહ્મ પોતે જ જગતરૂપે પરિણમ્યું હોવાથી જગતનું પણ અવિનાશી સત્ય હોવું સ્વાભાવિક જ છે. હવે જગત્ જો સત્ય હોય તો જગત્ કે જાગતિક પદાર્થોનો નાશ=અભાવ કેવી રીતે થઈ શકે ? આથી જગતનો અભાવ તો થતો જ નથી, તિરોભાવ માત્ર થાય છે.

અહીં ‘અભાવ’ અને ‘તિરોભાવ’ વચ્ચેનો તફાવત સમજવો જરૂરી છે. ‘અભાવ’ શબ્દનો અર્થ ન્યાયમત અનુસાર વસ્તુનું અસ્તિત્વ સદન્તર ન રહેવું એવો થાય છે. જ્યારે કે ‘તિરોભાવ’નો અર્થ વસ્તુનું અસ્તિત્વ ખતમ થઈ જવું તેવો નથી થતો. ‘તિરોભાવ’ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી શકાય :

અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ જો પોતાના કાર્ય(અર્થક્રિયા)ને પ્રકટ ન કરતી હોય તો; અથવા તો વિદ્યમાન હોવા છતાંય તે અનુભવાતી ન હોય તો, તે વસ્તુનો તિરોભાવ થયો છે એમ સમજી લેવું.

દા.ત. પાણીને લાંબા સમય સુધી ગરમ કરવામાં આવે તો એક સમય એવો આવે કે પાત્ર એકદમ કોરું થઈ જાય. ન્યાયમત કહેશે : પાણીનો અભાવ=નાશ થઈ ગયો, પાણીનું અસ્તિત્વ ન રહ્યું. વિચાર કરો ! પાણીને ઉકાળવાથી શું ખરેખર તેનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે ? ના. પાણીનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થતું નથી, તેનું વરાળમાં ફક્ત રૂપાન્તરણ થઈ જાય છે. પાણી હવે વરાળના રૂપમાં પરિણમી ગયું હોય છે. જે વસ્તુ સત્ હોય તેના અસ્તિત્વનો નાશ=અભાવ કદી પણ થતો નથી. આથી જ, ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્તમાં, શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે પાણીનો અભાવ નહીં પરંતુ તિરોભાવ થતો હોય છે. વરાળ બની જવાથી ન્હાવા પીવા લાવવા લઈ જવા સીંચવા વગેરે પાણીના કાર્યો(અર્થક્રિયા); તથા શીતલતા તરલતા આદિ ગુણો પણ, પ્રકટ રહી જતા નથી. તે તિરોહિત થઈ જતા હોય છે કે છુપાઈ જતા હોય છે. તેથી જ પાણીને હવે પૂર્વવત્ જોઈ પણ શકાતું નથી. આમ પાણીનો તિરોભાવ થતો હોય છે, અભાવ નહીં, તેનું સહુથી મોટામાં મોટું પ્રમાણ એ છે કે જો ઉકળતા પાણીની વરાળને એક કોરા પાત્રમાં ભરી લેવામાં આવે અને તે પાત્રને ઠંડા વાતાવરણમાં રાખવામાં આવે અથવા તો બંધ પાત્રઉપર ઠંડુ પાણી રેડવામાં આવે તો પાણીને ફરીથી મેળવી શકાય છે. હવે પાણીનો જો અભાવ થતો હોય તો પાણી ફરીથી કેવી રીતે આવી શકે ? આનાથી એ સાબિત થાય છે કે જે સત્ છે તેનો કદી પણ અભાવ કે નાશ થતો જ નથી. “કપડાનું રાખ થઈ જવું”, “માટલાનું ઠીકરાં થઈ જવું”, “બરફનું પાણી થઈ જવું” કે “પેટ્રોલનું ધુમાડો થઈ જવું” જેવા સર્વજનસામાન્ય શબ્દપ્રયોગો પણ વસ્તુનો અભાવ નહીં પણ તિરોભાવ થતો હોવાનું જ સમર્થન કરે છે. આધુનિક વિજ્ઞાન પણ એ સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે કે કોઈ પણ એન-

જીવનું અસ્તિત્વ ખતમ થતું નથી. આખું જગત્ એનજીથી ભરેલું છે. એનજીના રૂપ બદલાતાં રહે છે પરન્તુ એનજીનું સ્વરૂપ એમનું એમજ રહે છે. આ ઉપરથી હવે સમજી શકાય છે કે વસ્તુનો અભાવ નહીં પરન્તુ તિરોભાવ જ થતો હોય છે. હવે ન્યાય-મત દ્વારા કલ્પિત ચાર પ્રકારના અભાવોનું નિરાકરણ વાલ્મીકિ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિથી સમજાવે.

ચતુર્વિધ અભાવનું નિરાકરણ :

અત્યન્તાભાવનું નિરાકરણ : સ્થળને નિર્દેશ કરીને જ્યારે કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ત્યારે વસ્તુનો અત્યન્તાભાવ સમજાય છે. દા.ત. “ઓરડામાં માટલું નથી”. તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં કોઈ પણ વસ્તુનો અત્યન્ત અભાવ હોઈ જ નથી શકતો, કારણ કે જગત્ બ્રહ્મનું પરિણામ છે આથી સત્ છે; અને ‘સત્’ તેને જ કહેવામાં આવે છે કે જેનો કદી પણ અભાવ ન થતો હોય. વળી, બ્રહ્મ સર્વ-જગત્રૂપે બન્યું હોવાથી, જગત્ની પ્રત્યેક વસ્તુ બ્રહ્માત્મક છે. બ્રહ્મ વ્યાપક પણ છે અને સર્વરૂપ પણ, તેથી વેદ કહે છે “ સર્વ સર્વમયમ્ .” જગત્ની પ્રત્યેક વસ્તુ સર્વાત્મક છે. આથી જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે “ આ ઓરડામાં માટલું નથી ” ત્યારે એનો અર્થ ઓરડામાં માટલાનું અસ્તિત્વ નથી એવો નથી થતો, પરન્તુ, ઓરડામાં માટલું તિરોહિત રીતે રહેલું છે, એવો અર્થ થાય છે. માટલું કયા રૂપમાં તિરોહિત છે ? એવો પ્રશ્ન થાય તો એનો ઉત્તર એ છે કે ઓરડાની જમીન કે તેના ઉપર રહેલા રજકણો કે છેવટે આકાશ (ખાલી જગ્યા/અવકાશ) પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વાત્મક હોય છે. આથી તે-તે રૂપોમાં માટલાનો તિરોભાવ છે તેમ સમજવું જોઈએ. અનુભવાત્મક બ્રહ્મજ્ઞાન થતી વખતે જ્ઞાનીઓને પોતાનામાં જ સકળ બ્રહ્માણ્ડનું દર્શન થતું હોવાનું વેદોમાં નિરૂપણ મળે છે. શ્રીયશોદાજીના ખોળામાં પોઢેલા ભગવાનના મુખમાં સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડના દર્શન થવા, મહાભારતના યુદ્ધ પૂર્વે વિરાટની સભામાં તથા યુદ્ધના મેદાનમાં ભગવાનદ્વારા પોતાના સ્વરૂપમાં સમસ્ત જગત્ને દેખાડવું, થાંભલામાંથી શ્રીનૃસિંહ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, મન્ત્ર કે યોગ શક્તિથી કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ ને પ્રકટ કરી દેતા હોવાના અનેક પુરાણપ્રસંગો, સન્ત શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે પાડાને મુખે વેદોચ્ચાર કરાવ્યો કે મીરાબાઈને માટે વિષ પણ અમૃત થઈ ગયું. આવા અનેકાનેક પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રમાણો પરિણામી વ્યાપકતા અને સર્વની સર્વાત્મકતા સિદ્ધ કરે છે. આથી, તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં તો કોઈ પણ વસ્તુનો અત્યન્તાભાવ માનવાને કોઈ કારણ રહી જતું નથી. અહીં, પરન્તુ, એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી આ છે કે લીલામાં વિવિધતા રહે તે હેતુથી બ્રહ્મ પોતાની સર્વાત્મકતાને કે સર્વની સર્વરૂપતાને તિરોહિત કરી=ઢાંકી લે છે, છુપાવી લે છે. આથી સર્વની સર્વાત્મકતાનો અનુભવ બ્રહ્મજ્ઞાની સિવાય કોઈને થઈ શકતો નથી. એક કુશળ અભિનેતામાં રામ રાવણ કેસ કૃષ્ણ અર્જુન દુર્યોધન કે સીતા દ્રૌપદી વગેરે અનેક પાત્રોનો અભિનય કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે, પરન્તુ જ્યારે તેને વિશ્વામિત્રનો અભિનય કરવાનો હોય છે, ત્યારે અન્ય પાત્રોના ગુણધર્મ કે ચરિત્ર ને જેમ તે પોતાની અન્દર છુપાવી લઈને કેવળ વિશ્વામિત્રના જ પાત્રને તે પ્રકટ કરતો હોય છે. તેમ જ બ્રહ્મને જે વખતે જ્યાં જે રૂપને પ્રકટ કરવું હોય તે વખતે ત્યાં તે રૂપ સિવાયના બધા રૂપોને બ્રહ્મ તિરોહિત કરી લે છે. હોય છે, પરન્તુ, તેમાં બધા જ રૂપો.

પ્રાગભાવ-પ્રધ્વંસાભાવનું નિરાકરણ : ઉત્પત્તિ પૂર્વે વસ્તુનો અભાવ પ્રાગભાવ છે. જ્યારે વસ્તુનો નાશ એ પ્રધ્વંસાભાવ છે. પાણી અને વરાળના દૃષ્ટાન્તની સહાયતાથી પ્રાગભાવ તથા પ્રધ્વંસાભાવ નું નિરાકરણ સરળતાથી સમજી શકાય છે. સમુદ્રનું પાણી સૂર્યની ગરમીથી તપીને વરાળ બનતું હોય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વરાળ જ્યારે ઉત્પન્ન થઈ ન હતી ત્યારે તે પાણીના રૂપમાં હતી. તેનો પ્રાગભાવ ન હતો. વરાળનું અસ્તિત્વ તો હતું જ. અવબત્ત, પાણીના રૂપમાં. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પોતે જગદ્ગ્રૂપે બને છે. આથી જ્યાં સુધી બ્રહ્મ જગત્ને ઉત્પન્ન નથી કરતો ત્યાં સુધી, વરાળ જેમ પાણીરૂપે રહેતી હોય છે તેમ, જગત્નું અસ્તિત્વ બ્રહ્મરૂપે હોય છે. જગત્નો પ્રાગભાવ હોતો નથી. પ્રધ્વંસાભાવ જેવી પણ કોઈ ચીજ હોતી નથી. કારણ કે વરાળ જ્યારે ઠંડી પડે છે ત્યારે ફરી પાણી બનીને વસતી હોય છે. આથી પાણી વરાળ અને ફરી પાણી. આમ વરાળ બની જવાથી જો પાણીનું અસ્તિત્વ જ ખતમ થઈ જતું હોય તો વરસાદનું પાણી કેવી રીતે આવી શકે ? આથી, પાણીનું અસ્તિત્વ ખતમ થતું નથી. માત્ર રૂપાન્તરણ થાય છે. આ જ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્યારે લીલાને સંકેલી લેવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે જગત્ પુનઃ બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. જગત્નું અસ્તિત્વ ખતમ થતું નથી. આનાથી એ સાબિત થાય છે કે ન્યાયમતે કરેલી અભાવની કલ્પના બ્રહ્મ અને જગત્ ના સંબંધની બાબતમાં નિરાધાર સિદ્ધ થાય છે.

અન્યોન્યાભાવનું નિરાકરણ : જગત્માંની પ્રત્યેક વસ્તુનું એક બીજાથી જે સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ દેખાય છે તેનું કારણ ન્યાયમત વસ્તુઓમાં રહેલા અન્યોન્યાભાવને માને છે. એક વસ્તુના બીજી વસ્તુમાં રહેતા અભાવને ‘અન્યોન્યાભાવ’ કહેવાય છે. અન્યોન્યાભાવને જો સ્વીકારવામાં ન આવે તો જગત્ના પદાર્થોમાં રહેલા પારસ્પરિક ભેદનો ખુલાસો કેમ આપી શકાશે ? વળી, અન્યોન્યાભાવનો સ્વીકાર જો ન કરવામાં આવે તો માટલાવડે શરીર ઢાંકવાનું એટલે કે કપડાનું કાર્ય અને કપડાવડે પાણી ભરવાનું એટલે કે માટલાનું કાર્ય શા માટે થતું નથી ? આવી કેટલીક સમસ્યાઓ ન્યાયમતને મૂંઝવતી હતી.

ઉપનિષદોમાં આ સમસ્યાનું સમાધાન ખૂબ જ સરળ રીતે આપવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મ પોતાની આવિર્ભાવ અને તિરો-ભાવ શક્તિઓથી સર્વ કાર્ય કરે છે. બ્રહ્મ જ્યારે સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે ત્યારે “હું અનેકરૂપે થઈ જાઉં” એવા સંકલ્પદ્વારા તે સર્વ રૂપો ધારણ કરે છે. આપણે અભિનેતાના ઉદાહરણમાં પહેલા જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, બ્રહ્મ જ્યારે જે-જે રૂપોને પ્રકટ કરવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે તે-તે રૂપો સિવાયના બીજા બધા રૂપોને છુપાવી લે છે, તિરોહિત કરી લે છે. આ જ કારણ છે કે જગત્ની વસ્તુમાત્ર બ્રહ્માત્મક હોવા છતાં પરસ્પર ભિન્ન જણાય છે અને તેઓ એક-બીજાનું કાર્ય કરી શકતી નથી.

આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા કે સૃષ્ટિનું પ્રાકટ્ય પોતાની આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ ની શક્તિઓથી બ્રહ્મ કરે છે. ન્યાયમતના અભાવવાદના નિરાકરણમાં આપણે બ્રહ્મની તિરોભાવશક્તિનું સ્વરૂપ સમજ્યા. હવે બ્રહ્મની આવિર્ભાવશક્તિને પણ સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ.

ઉત્પત્તિ નહીં પણ આવિર્ભાવ :

ન્યાયમતના અભાવના સિદ્ધાન્તને ન સ્વીકારીને વાલ્લભ મતમાં આવિર્ભાવ-તિરોભાવનો શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. તે જ પ્રમાણે વાલ્લભમત ન્યાયમતના ઉત્પત્તિ-વિનાશના સિદ્ધાન્તનો પણ અસ્વીકાર આવિર્ભાવ-તિરોભાવના સિદ્ધાન્તના આધારે જ કરે છે. ન્યાયમત ઉત્પત્તિ-નાશના સિદ્ધાન્તમાં માને છે કારણ કે તેઓએ અસત્કાર્યવાદ સ્વીકાર્યો છે. તેથી વિપરીત વાલ્લભ મત આવિર્ભાવ-તિરોભાવના સિદ્ધાન્તમાં માને છે કારણ કે આચાર્યચરણે સત્કાર્યવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. અસત્કાર્યવાદ અને સત્કાર્યવાદ ના પરિચય વિના ઉત્પત્તિ તેમ જ આવિર્ભાવ વચ્ચે રહેલા ભેદનો ખ્યાલ નહીં આવી શકે. આથી, આ બન્ને વાદોના આધારે આપણે ઉત્પત્તિ અને આવિર્ભાવ ના સિદ્ધાન્તોનો પરિચય ક્રમશઃ મેળવીએ :

અસત્કાર્યવાદ-ઉત્પત્તિ : ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અસત્ હોય છે. આ માન્યતાને ‘અસત્કાર્યવાદ’ કહેવામાં આવે છે. ન્યાયમત અસત્કાર્યવાદને કાંઈક આ રીતે સમજાવે છે.

ખેડુત પાક લાગવામાટે ખેતરમાં બીજનું વાવેતર કરતો હોય છે. વાવેતર વખતે છોડ(કાર્ય)નું અસ્તિત્વ હોતું નથી એટલે કે કાર્ય અસત્ હોય છે; અથવા તો નૈયાયિકોની બોલીમાં કહેવામાં આવે તો કાર્યનો પ્રાગભાવ હોય છે. આ અભાવ જ્યારે દૂર થાય છે ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. અર્થાત્ અસત્માં થી સત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ન્યાયમતાવલમ્બિઓ ‘ઉત્પત્તિ’ શબ્દને પારિભાષિક અર્થમાં વાપરે છે. તેમના મતે જે વસ્તુનું સદન્તર અસ્તિત્વ ન હોય તે વસ્તુનું અસ્તિત્વમાં આવવું એ ‘ઉત્પત્તિ’ શબ્દનો અર્થ છે.

સત્કાર્યવાદ-આવિર્ભાવ : ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ હોય છે એ માન્યતા ખોટી છે. કાર્યનું અસ્તિત્વ તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યરૂપે ભલે ન હોય પરન્તુ, સદન્તર તેનું અસ્તિત્વજ નથી હોતું એવું માની શકાતું નથી. શ્રીમહાપ્રભુજીના મત મુજબ, કાર્ય પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલા કારણરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય છે; અર્થાત્, ઉત્પત્તિ પહેલા પણ કાર્ય સત્ હોય છે. આને જ ‘સત્કાર્યવાદ’ કહેવામાં આવે છે. સત્કાર્યવાદીઓની એ ધારણા છે કે જેમ જાગવું અને સુવું કે બાલ તરુણ યુવા પ્રૌઢ આદિ શરીરની અવસ્થાઓ હોય છે તેમ કાર્ય અને કારણ એ સદ્-વસ્તુની બે અવસ્થાઓ છે. સુષુપ્તિની અવસ્થામાં શરીર નિષ્ક્રિય બની જતું હોય છે. જ્યારે જાગૃત અવસ્થામાં સક્રિય. તે જ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય કારણ-અવસ્થારૂપે રહેતું હોવાથી તેનો અનુભવ

સક્રિય કાર્યરૂપે નથી થઈ શકતો. કાર્ય, પરન્તુ, જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેનો અનુભવ થઈ શકે છે. દા.ત. માખાણ કાર્ય છે અને છાસ કારણ છે. છાસમાં માખાણ રહેલું હોય જ છે. તેથીજ વલોવવાથી તે પ્રકટ થતું હોય છે. છાસમાં જો માખાણનો અભાવ હોત તો ગમે તેટલું વલોવવા છતાં માખાણ નીકળી ન શકત. આ જ પ્રમાણે તલ અને તેલ, બીજ અને વૃક્ષ વગેરે કાર્ય-કારણભાવનાં બધાજ ઉદાહરણોમાં સત્કાર્યવાદનો એ નિયમ સમજી લેવો જોઈએ કે દરેક કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં પહેલા કારણરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતું જ હોય છે. પાણીને ગમે તેટલું વલોવવામાં આવે તો પણ માખાણ નીકળતું નથી હોતું. કારણકે તેમાં માખાણ છે જ નહીં. જેનું અસ્તિત્વજ નથી હોતું, અર્થાત્ જે અસત્ છે તેની ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી શકતી. અહીં અસત્કાર્યવાદિઓને પ્રશ્ન કરી શકાય છે કે વાવણી વખતે ખેતરની તે જગ્યાપર જેમ છોડનો અભાવ હોય છે અથવા છોડ અસત્ હોય છે તેમ બીજ માટી ખાતર કે પાણી ને છોડીને ઘોડા ગધેડા ઉંટ વગેરે બધીજ વસ્તુ તથા વ્યક્તિ નો પણ અભાવ હોય જ છે. આટલી બધી વસ્તુઓનો અભાવ હોવા છતાં બીજમાંથી છોડ જ પ્રકટ થાય છે એ જ સત્કાર્યવાદના એ સિદ્ધાન્તને સાબિત કરે છે કે કાર્ય તેની ઉત્પત્તિ પહેલા કારણરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે જ છે. આ સિદ્ધાન્તના સ્થાપિત થવાથી નૈયાયિકોનો ઉત્પત્તિનો સિદ્ધાન્ત પણ અમાન્ય ઠરે છે.

ઉત્પત્તિવાદિઓનું માનવું હતું કે જે વસ્તુનું સદન્તર અસ્તિત્વ ન હોય તેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વમાં આવવું તેને ‘ઉત્પત્તિ’ કહેવામાં આવે છે. સત્કાર્યવાદને સમજ્યા બાદ હવે આપણે કહી શકીએ છીએ કે જેનું અસ્તિત્વજ ન હોય તે અસ્તિત્વમાં આવી જ નથી શકતું. આથી જ વાદ્યભ મત માને છે કે વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી થતી પણ આવિર્ભાવ થાય છે. આવિર્ભાવ એટલે કારણ(બીજ)-અવસ્થામાં રહેલી વસ્તુનું કાર્ય(વૃક્ષ)-અવસ્થામાં આવવું. આવિર્ભાવ એ બ્રહ્મની એક શક્તિ છે. આ શક્તિદ્વારા બ્રહ્મ અપ્રકટ રીતે રહેલને પ્રકટ કરે છે, સૂક્ષ્મને સ્થૂળ બનાવે છે, નિષ્ક્રિયને સક્રિય બનાવે છે. જો સૂક્ષ્મ કે નિષ્ક્રિય રૂપે વિદ્યમાન વસ્તુ સ્થૂળ કે સક્રિય રૂપમાં ઉત્પન્ન ન થઈ શકે તો કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન જ કેમ થઈ શકે ? આથી, જે છે તે જ માત્ર પ્રકટ જ થાય છે, આવિર્ભૂત જ થાય છે.

બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ(=સત્+ચિત્+આનન્દ) છે. સૃષ્ટિનું સર્જન કરવાની ઈચ્છા જ્યારે બ્રહ્મને થાય છે ત્યારે કરોળીયો જેમ પોતાની લાળમાંથીજ જાળું બનાવીને તેમાં રહેતો હોય છે તેમ બ્રહ્મ પોતાના સત્ અને ચિત્ ગુણધર્મોથી આ જડ-જીવાત્મક સૃષ્ટિનું સર્જન કરીને તેમાં કીડા કરે છે. આને ‘સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ’ કહેવામાં આવે છે. અને જ્યારે બ્રહ્મ સૃષ્ટિને સંકેલી લેવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે —કરોળીયો જેમ લાળને પોતાની અન્દર ખેંચી લઈને ઉપર ચઢી જતો હોય છે અથવા તો કાચબો જેમ પોતાના લાથ પગ માથું વગેરે અંગોને પોતાના શરીરની અન્દર સમાવી લેતો હોય છે તેમ —બ્રહ્મ સમ્પૂર્ણ જગત્નો વિલય પોતાની અન્દર જ કરી લે છે. આને જગત્નો ‘તિરોભાવ’ કહેવામાં આવે છે. જગત્ના આવિર્ભાવ-તિરોભાવની પ્રક્રિયા દિવસ-રાતની માફક અનવરત ચાલતી જ રહેતી હોય છે. આનાથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે જગત્ની ઉત્પત્તિ (આવિર્ભાવ) પહેલા પણ જગત્નું અસ્તિત્વ, તેની કારણાવસ્થાને રૂપે અર્થાત્ બ્રહ્મના સત્ ગુણધર્મ તરીકે હોય જ છે. ફરી-ફરી જગત્નો આવિર્ભાવ થતો જ રહેતો હોય છે તેથી એ સિદ્ધાન્ત પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે જગત્નો પ્રલય થવા છતાં જગત્નો અભાવ થતો નથી કેવળ તિરોભાવ જ થાય છે.

જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે અને બ્રહ્માત્મક છે આ વાતને સમજ્યા પછી કેટલીક શંકાઓ ઉદ્ભવે છે. એ શંકાઓ નીચે મુજબ છે :

બ્રહ્મ અનન્ત છે અને એના સર્વ ધર્મો અલૌકિક છે. આથી બ્રહ્મમાં ઉત્પત્તિ-નાશ, તુચ્છતા ભેદ સારાપણું-ખરાબપણું મારું-તારું વગેરે લૌકિક ગુણો હોતા નથી. તે છતાંય બ્રહ્માત્મક જગત્માં ઉપરોક્ત લૌકિક ગુણોની અનુભૂતિ શા કારણે થાય છે ?

વળી, સોનાના આભૂષણો જેમ સુવર્ણાત્મક દેખાઈ આવે છે તેમ બ્રહ્મ જગત્-રૂપે બન્યું હોવા છતાં જગત્ બ્રહ્માત્મક શા કારણે દેખાતું નથી ?

ઉપરોક્ત બન્ને પ્રશ્નોના ઉત્તર સમજવામાટે બ્રહ્મની શક્તિ વ્યામોહિકા માયાને સમજવી જરૂરી છે.

વ્યામોહિકા માયા :

નાના બાળકો ‘આંધળો-પાટો’ નામની એક રમત રમતા હોય છે. આ રમતમાં જેના ઉપર દાવ આવ્યો હોય તેની આંખો ઉપર પાટો બાંધવામાં આવે છે. આંખે પાટો બાંધેલ બાળક બીજા બાળકોને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આજ પ્રમાણે, સૃષ્ટિમાં જીવો સાથે ભગવાન, એક રીતે જોતાં, આંધળો-પાટો જ રમતા હોય છે. ભગવાનની અલૌકિક રમતમાં અને બાળકોની લૌકિક રમત વચ્ચે તફાવત એટલો જ છે કે લૌકિક રમતમાં એક જણ ઉપર દાવ હોય છે આથી એકે અનેકને શોધવાના હોય છે. જ્યારે અલૌકિક રમતમાં આનાથી ઉલટું હોય છે. અસંખ્ય જીવાત્માઓ ઉપર એક બ્રહ્મને શોધવાનો દાવ છે. બ્રહ્મ જીવાત્મા સાથે સંતાકૂકડી રમી નથી શકતો. કારણ કે બ્રહ્મ તો વ્યાપક છે. આથી એવી તો કોઈ જગ્યા જ ન હોઈ શકે કે જ્યાં બ્રહ્મ ન હોય. આથી, બ્રહ્મ પોતે સંતાવાને ઠેકાણે પોતાની શક્તિ વ્યામોહિકા માયાદ્વારા જીવોને ભ્રમિત કરે છે. તેમની બુદ્ધિઉપર અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન નો પાટો બાંધી દે છે. માયાદ્વારા ભ્રમિત થવાને કારણે આપણે જીવોને; જનકપિતા સમાન ભગવાનના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, પોતાના તથા ભગવાનના કીડાંગણ સમાન આ જગતના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, જગત્-જીવ સાથે ભગવાનના સમ્બન્ધનું અજ્ઞાન; અને સ્વકર્તવ્યનું પણ અજ્ઞાન થઈ જાય છે. આટલું જ નહીં આ બધી બાબતોને આપણે તેના મૂળ સ્વરૂપથી જુદી જ રીતે સમજતા થઈ જઈએ છીએ. આ જ કારણ છે કે જગત્ બ્રહ્માત્મક હોવા છતાં આપણે તેની બ્રહ્માત્મકતાનો અનુભવ કરી શકતા નથી તથા જગત્માં લૌકિક અબ્રહ્મધર્મોનો અનુભવ કરતા થઈ જઈએ છીએ.

માયાના કાર્યો :

‘વ્યામોહ’ એટલે અજ્ઞાન કે ભ્રમણા. માયા જીવોને અજ્ઞાનરૂપી આવરણથી ઢાંકીને ભ્રમિત કરે છે, આથી માયાને ‘વ્યામોહિકા’ કહેવામાં આવે છે. માયા પોતાનું કાર્ય બે રીતે કરે છે. પ્રથમ તો તે જીવોને વસ્તુના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા દેતી નથી. વસ્તુના સાચા સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરી દે છે. બીજું જે વસ્તુ પોતે જેવી છે તેને તેનાથી જુદી રીતે દેખાડે છે; એટલે વસ્તુના સાચા સ્વરૂપને આચ્છાદિત કર્યા પછી તેનો અન્યથા આભાસ કે પ્રતીતિ કરાવે છે. આથી માયાને બે પ્રકારના પ્રભાવો ઉત્પન્ન કરનારી માનવામાં આવી છે :

(૧) આચ્છાદિકા

(૨) અન્યથાપ્રતીતિહેતુભૂતા

આચ્છાદિકા : માયાનું પ્રથમ કાર્ય હોય છે : જીવોની બુદ્ધિનું આચ્છાદન કરવાનું. આચ્છાદન કરવું એટલે ઢાંકી દેવું. ભગવાન જીવોની બુદ્ધિને માયાદ્વારા એવી રીતે ઢાંકી દે છે કે જેથી જીવોને જગત્ બ્રહ્મ વગેરેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહી જતું નથી. જીવ અજ્ઞાની બની જાય છે.

અન્યથાપ્રતીતિહેતુભૂતા : માયાનું બીજું કાર્ય છે : અજ્ઞાની બનેલા જીવોને વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપથી જુદા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવું. અર્થાત્ અન્યથાજ્ઞાન કરાવવું. માયાના આ કાર્યને કારણે જ જીવોને જગત્ વગેરેના ખોટા સ્વરૂપની પ્રતીતિ થવા લાગે છે. જગત્ કે જાગતિક વસ્તુના ઉત્પત્તિ-નાશ થતાં જ નથી હોતા છતાં જીવો જગત્ને ઉત્પત્તિ-નાશવાન સમજતા હોય છે. તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં કોઈ પણ વસ્તુમાં સારાપણું કે ખરાબપણું હોતું નથી. છતાં જીવો કોઈક વસ્તુને સારી ગણે છે તો કોઈકને ખરાબ. તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુમાં સ્વાભાવિક રીતે એવો કોઈ ગુણ હોતો નથી કે જેથી તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં તેની બાબતમાં “આ મારી છે”, “આ તારી છે” કે “આ સાર્વજનિક છે” વગેરે ધારણા કે દાવા ને સાચા ગણી શકાય. આમ છતાં આપણે વાત-વાતમાં મારું-તારું કરતા હોઈએ છીએ. આ તથા આવા અનેક ખોટાં જ્ઞાનો માયાને કારણે જીવોને થતાં હોય છે.

માયાના બન્ને કાર્યોને સમજ્યા પછી માયા પોતાનું કાર્ય કયા પ્રકારે કરે છે તે પ્રક્રિયાનો વિચાર હવે પ્રાસંગિક બને છે.

વ્યામોહનની પ્રક્રિયા :

૧. સર્વપ્રથમ માયા જીવની બુદ્ધિને અજ્ઞાનથી ઢાંકી દે છે.

૨. ત્યાર બાદ જગત્ના વિષયો(વસ્તુ)ના સમાન માયિક વિષયોને જીવની બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન કરે છે.

માયિક વિષયોની ઉત્પત્તિને કારણે જીવોની બુદ્ધિ એવી ભ્રમિત બની જાય છે કે માયાને કારણે વસ્તુનો જે પ્રકાર પ્રકટ થાય તે જ પ્રમાણે જીવ સમજતો થઈ જાય છે. હવે આવો જીવ જ્યારે જગત્ના વિષયોના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે :

૩. બુદ્ધિમાં રહેલા માયિક વિષયોનું પ્રક્ષેપણ (પરાવર્તન/REFLECTION) માયાને કારણે જગત્ના વાસ્તવિક વિષયો ઉપર થઈ જતું હોય છે.

જગત્ના વિષયો ઉપર થતા માયિક વિષયોના પ્રક્ષેપણથી જેમ સફેદ વસ્તુઉપર લાલ રંગનો પ્રકાશ નાખતાં તે લાલ રંગની દેખાવા લાગે છે, તેમ જગત્ના વિષયો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ગૃહીત થવાને સ્થાને માયાના ગુણ-ધર્મો સંલિત ગૃહીત થવા લાગે છે. માયાદ્વારા જીવની બુદ્ધિનું આરુણાદન થવાથી જીવ અજ્ઞાની બને છે. આ પ્રક્રિયાને બાળકના દષ્ટાન્ત વડે સરળતાથી સમજી શકાશે. કેમકે આ સમયે જીવની સ્થિતિ એક એવા અબોધ બાળક જેવી હોય છે કે જેને સારા-ખરાબ ઉંચ-નીચ કે પ્રિય-અપ્રિય નો વિવેક ન હોય. નાનું બાળક પોતે કંઈ જાણતું નથી હોતું, આથી તેને જે કંઈ પણ અને જેવું પણ જોવા-સમજાવવામાં આવે છે, તેને બાળક તેવું માની કે સમજી લે છે. જો સારી વસ્તુના માટે તે સારી નથી એમ શિખવવામાં આવતું હોય તો તે બાળક સારી વસ્તુને પણ ખરાબ જ માની-સમજી લેતો હોય છે. તે જ પ્રમાણે જો ખરાબ વસ્તુમાટે તે સારી છે તેવું શિખવવામાં આવશે તો તે ખરાબને પણ સારી જ માની-સમજી લેતો હોય છે. હવે જ્યારે પણ તેની સામે કોઈ સારી વસ્તુ લાવવામાં આવશે ત્યારે બાળક તેને ખરાબ તો સમજશે જ, તદુપરાન્ત તે વસ્તુ તેને ખરાબ દેખાશે પણ. માયા પણ આ જ પ્રક્રિયાથી જીવોને ભોળવતી હોય છે (જીવના પ્રકરણમાં આ પ્રક્રિયાને સંવિસ્તાર સમજાવવામાં આવશે).

વિષયતા :

બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થયેલા માયિક વિષયોને ‘વિષયતા’ કહેવામાં આવે છે. જગત્માં રહેલા પદાર્થો કે જેનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો વડે આપણને થાય છે, તેઓને ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષય હોવાને કારણે, ‘વિષય’ કહેવામાં આવે છે. માયાને કારણે જીવની બુદ્ધિમાં વિષયતા(=જગત્ના વિષયો જેવાજ માયિક વિષયો)નું સર્જન કરીને તે વિષયતાનો પ્રક્ષેપ જગત્ના વિષયોઉપર કરે છે. આ કારણે જોનારને જગત્ના વિષયોનો શુદ્ધ અનુભવ થવાને ઠેકાણે વિષયતા-મિશ્રિત વિષયનો અનુભવ થવા લાગે છે. આ અનુભવમાં વિષયનો અનુભવ તો યથાર્થ જ હોય છે પરન્તુ વિષયતાનો અનુભવ માયાજન્ય હોવાથી અસત્ય હોય છે. દા.ત. કુદરતી ફરતા માણસને આસ-પાસની બધી સ્થિર વસ્તુઓ ગોળ-ગોળ ફરતી દેખાતી હોય છે. આ અનુભવમાં આસ-પાસ રહેલ ટેબલ ખુરશી દીવાલ વગેરે વસ્તુઓના રંગ આકાર દૂરી વગેરેનો અનુભવ તો યથાર્થ જ હોય છે પરન્તુ તે વસ્તુઓનું ગોળ-ગોળ ફરતું દેખાવું અવાસ્તવિક હોય છે. આ જ પ્રકારે જગત્ના ટેબલ ખુરશી ઘર પરિવાર સંપત્તિ વગેરે જે પણ કોઈ વિષયોનો અનુભવ આપણને થતો હોય છે તે અનુભવ તો યથાર્થ જ હોય છે પરન્તુ આ અનુભવની સાથો-સાથ ટેબલ ઉત્પન્ન થઈ, ટેબલ નષ્ટ થઈ, ટેબલ સારી છે, ટેબલ ખરાબ છે વગેરેનો જે અનુભવ થાય છે તે માયાજન્ય કે વિષયતારૂપ હોવાને કારણે અવાસ્તવિક-અસત્ય હોય છે. આથી વિષયતાનો અનુભવ એ આપણો ભ્રમ હોય છે.

અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે માયા જીવની બુદ્ધિમાંજ વિષયતાને ઉત્પન્ન કરતી હોય છે. જગત્ના વિષયો સાથે માયા કોઈ પણ પ્રકારની છેડ-છાડ કરતી નથી. કારણ કે જગત્ તો બ્રહ્મે બનાવ્યું હોય છે. આથી જ વિષયની માત્ર અનુભૂતિ જ અવાસ્તવિકરૂપે થતી હોય છે. માયાના ધર્મો જીવની માત્ર બુદ્ધિને જ પ્રભાવિત કરતા હોય છે તે ધર્મો વિષય-જગત્માં પ્રવેશતા ન હોવાથી જગત્ અવાસ્તવિક થઈ જતું નથી.

જગત્ અને સંસાર :

જગત્ બ્રહ્માત્મક હોવાથી સત્ય છે એ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને અહીં સુધીના નિરૂપણથી આપણે સમજી શક્યા છીએ. આમ છતાં શાસ્ત્રમાં અનેક ઠેકાણે “આ બધું અસત્ય છે; મિથ્યા છે; ભ્રમ છે” આવું નિરૂપણ જોવા મળે છે; તો આ વિરોધાભાસનું નિરાકરણ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ખરેખર જોતાં તો શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધાભાસ છે જ નહીં. તેમ છતાં જે વિરોધાભાસ આપણને જણાય છે તેનું કારણ જગત્ અને સંસાર ને એક સમજી બેસવાની ગમ્ભીર ભૂલ છે. જગત્ અને સંસાર એ બન્ને અલગ-અલગ વસ્તુ છે.

જગત્ એ બ્રહ્મના ચૈતન્ય અને આનંદ ગુણધર્મના તિરોધાનપૂર્વક સત્ ગુણધર્મથી પ્રકટ થયેલી નામ-રૂપ-કર્માત્મક જડ સૃષ્ટિ છે. જગત્ બ્રહ્માત્મક હોવાથી સત્ય છે. જગત્ કદી પણ અસત્ય કે મિથ્યા હોઈ શકતું નથી.

જગત્માંના જીવો માયાના પ્રભાવમાં આવીને પોતાની અહંતા અને મમતા વડે બ્રહ્માત્મક જગત્થી ભિન્ન પોતાની એક કાલ્પનિક સૃષ્ટિ બનાવે છે, ત્યારે તેવી તે અહંતા-મમતાત્મિક સૃષ્ટિને ‘સંસાર’ કહેવામાં આવે છે. જગત્ સત્ય છે. અહંતા-મમતા પણ સત્ય છે, પરંતુ, જગત્ અને અહંતા-મમતાની સાથે જીવે જોડીને ઉત્પન્ન કરેલ સંસાર અસત્ય છે. માયાના પ્રભાવ હેઠળ જીવે માયિક ધર્મોને જગત્ઉપર ઠોકી બેસાડ્યા છે. એ માયિક ધર્મો જીવને જગત્થી ભિન્ન કોઈ એક અવનવી જ સૃષ્ટિ દેખાડે છે. સંસારરૂપ એ માયિક સૃષ્ટિ જીવને વાસ્તવિકતાથી દૂર લઈ જાય છે. તે જીવને ‘હું’ માં તથા ‘મારા-તારા’ માં એવો ફસાવી દે છે કે જેથી જીવ પ્રભુને ભૂલી જાય છે. ભગવાને જીવને આપેલી અહંતાથી જીવ “હું બ્રહ્મનો અંશ કે દાસ છું(એવી બ્રાહ્મિક અહંતા)” નો ભાવ રાખીને પ્રભુની સેવા-ભક્તિ પણ કરી શકે છે. ભગવાને જીવને આપેલી મમતાથી જીવ “પ્રભુ મારા ભજનીય આશ્રય છે(એવી બ્રાહ્મિક મમતા)” નો ભાવ રાખીને પ્રભુને પણ પોતાના માની શકે. અહંતા-મમતાનો આવો સદુપયોગ કરવાના સ્થાને જે જગત્ને ભગવાને પોતાની કીડામાટે બનાવ્યું છે તે જગત્માટે જીવો “હું-મારું-તારું” કરવા લાગી જાય છે. તે આવો વિપર્યય માયાને કારણે જ થાય છે. જે જીવોને ભગવાને પોતાની પુષ્ટિકીડાને અનુરૂપથવામાટે પ્રકટ કર્યા તે જીવો પણ પોતાની માયિક અહંતા-મમતાને કારણે પ્રભુની પુષ્ટિલીલાને અનુરૂપ થવાને ઠેકાણે પ્રવાહિલીલામાં સંડોવાયેલા હોવાથી પોતે જ જગત્માં કીડા કરતા હોય છે. માયાના પ્રભાવે પ્રકટ થતી અહંતા-મમતાના આવા દુરુપયોગ દ્વારા પોતાનું અહિત કરતા જીવોને તેમના સાચા કર્તવ્યનું ભાન કરાવવામાટે અહંતા-મમતા-જન્ય સંસારને ‘મિથ્યા’ ‘અસત્ય’ કે ‘ભ્રમરૂપ’ કહેવામાં આવતો હોય છે.

જગત્ એ પરમાત્માનું કીડાંગણ છે. તે દુઃખરૂપ નથી. જગત્ના અલૌકિક સ્વરૂપને જાણીને પ્રત્યેક જીવાત્માએ આ જગત્માં પોત-પોતાના કર્તવ્યનું નિર્ધારણ કરવું જોઈએ.

વિશેષ વાંચનમાટે :

શ્રીવાલુભટ્ટજી-વિરચિત ‘પ્રમેયરત્નાર્ણવ’ નામક ગ્રન્થમાંનો પ્રથમ ‘પ્રપંચવિવેક’.

શ્રીમહાપ્રભુજી-વિરચિત ‘તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ’ ગ્રન્થનો પ્રથમ ‘શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ’.

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-વિરચિત ‘સૃષ્ટિભેદવાદ’.

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-વિરચિત ‘આવિર્ભાવ- તિરોભાવવાદ’.

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-વિરચિત ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’.

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામમનોહરજી-વિરચિત નવીન પ્રકાશિત ‘બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્ય’ પ્રથમ ખંડની પ્રસ્તાવના.

www.pushtimarg.net

૨. જીવવિવેક

જીવસૃષ્ટિનું પ્રયોજન :

જગત્ એ બ્રહ્મની અચેતન સૃષ્ટિ છે. બ્રહ્મની લીલામાં જગત્નું સ્થાન એક ક્રીડાંગણ કે રંગમંચ સમાન છે. રંગમંચ હોય પણ અભિનેતા ન હોય તો નાટક ભજવી શકાતું નથી. તે જ પ્રમાણે ક્રીડાંગણ હોય પણ ક્રીડા કરનાર ખેલાડી ન હોય તો ક્રીડા પણ થઈ શકતી નથી. કલાકાર કે ખેલાડી વિના રંગમંચ કે ક્રીડાંગણ નિર્જીવ નિષ્ક્રિય અને નિરર્થક બની જતું હોય છે. તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં જો જીવો ન હોત તો સૃષ્ટિ પણ નિર્જીવ અને નિષ્ક્રિય બની જાત. લીલા સમ્ભવ ન રહેત. બ્રહ્મ ફરી એકાકી જેવો જ રહી જાત. છતે સૃષ્ટિએ પણ ક્રીડાનો આનન્દ લઈ ન શકત. ક્રીડામાટે ખેલાડિઓ જરૂરી હોય છે. નાટકમાટે અભિનેતા જરૂરી હોય છે. તે જ પ્રમાણે આ જડ સૃષ્ટિઉપર ક્રીડા કરવામાટે જીવોને પ્રકટ કરવા જરૂરી હતા. આ જ કારણ છે કે બ્રહ્મે જડની સાથો-સાથ જીવોને પણ પ્રકટ કર્યા છે.

જીવોનો આવિર્ભાવ :

સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મના સત્ અને ચિદ્ અંશોવડે જીવનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ આવિર્ભાવની પ્રક્રિયાને વર્ણવતાં ઉપનિષદમાં કહેવાયું છે : “હું એક અનેક થઈ જાઉં.” એવા પ્રકારની બહુભવનેચ્છા થતાં અગ્નિમાંથી જેમ અસંખ્ય તારાખાઓ ઝરતાં હોય છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી અસંખ્ય અંશરૂપ જડ-જીવો પ્રકટ થયા છે. આમ બ્રહ્મ પોતે જ જીવરૂપે બનતો હોવાથી જીવ પણ જગત્ની માફક બ્રહ્માત્મક અને બ્રહ્મમાં વ્યુચ્ચરિત થયેલ બ્રહ્મનો અંશ છે.

વ્યુચ્ચરણ ક્યાં ?

બ્રહ્મમાંથી જીવના પ્રકટ થવાની પ્રક્રિયા એમ સમજાવવામાં આવી છે કે જેમ અગ્નિમાંથી તારાખા બહાર ઝરતા હોય તેમ બ્રહ્મમાંથી પણ અસંખ્ય જીવો છૂટા પડે છે. આ પ્રક્રિયાનો વિચાર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થઈ શકે કે બ્રહ્મ જો વ્યાપક હોય તો જીવો તેમાંથી જ્યાં છૂટા પડીને બહાર આવી શકે એવું અબ્રહ્માત્મક સ્થાન કયું હોઈ શકે ?

આ શંકાનું સમાધાન સમુદ્ર અને તરંગ ના દૃષ્ટાન્તથી સમજી શકાય છે : સમુદ્રના તરંગો (મોજાઓ) જેમ સમુદ્રમાં જ બનતા હોય છે; અને સમુદ્રમાં જ વિલીન પણ થતાં હોય છે, તેમ બ્રહ્માત્મક જીવ બ્રહ્મરૂપ પ્રદેશમાં જ (બ્રહ્મમાં જ) છૂટો પડે છે અને બ્રહ્મમાં જ વિલીન થઈ જાય છે. વિરુદ્ધધર્માશ્રય હોવાથી બ્રહ્મમાં બધું શક્ય બને છે.

જડજગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય પરન્તુ જીવાત્મા તો બ્રહ્માંશ જ :

જે ઉત્પન્ન થાય તેને ‘કાર્ય’ કહેવામાં આવે છે, દા.ત., વૃક્ષ. જેમાંથી કાંઈક ઉત્પન્ન થાય તેને ‘કારણ’ કહેવામાં આવે છે, દા.ત., બીજ. કાર્ય-કારણની આ વ્યાખ્યાના આધારે જ જગત્ને ‘બ્રહ્મનું-કાર્ય’ કહેવામાં આવે છે. અહીં, પરન્તુ, વિચારવાની વાત એ છે કે આવિર્ભાવ તો જીવનો પણ બ્રહ્મમાંથી થાય છે તેમ છતાં જીવને ‘બ્રહ્મનું-કાર્ય’ ન કહીને ફક્ત ‘અંશ’ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ શું ?

જગત્ અને જીવ બન્નેનો આવિર્ભાવ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે. છતાં આવિર્ભૂત થયા બાદ જગત્ના પદાર્થો ઘટ પટ મકાન શરીર નદી પર્વત લોહું લાકડું વગેરે અનેક નામો તેમજ રૂપો ને ધારણ કરી લેતા હોય છે. આ વિભિન્ન નામ-રૂપો તેમની એક-બીજાથી અલગ ઓળખાણ બની જાય છે. જીવાત્માની બાબતમાં આવું નથી બનતું. જીવાત્માઓ અસંખ્ય હોય છે, પરન્તુ, તેઓના નામ રૂપ રંગ આકાર વજન વગેરે જડ જગત્ની માફક હોતા નથી. પાણીના બિન્દુઓ જેમ એક સરખાં હોવાથી તેમને એક-બીજાથી જુદા સમજી શકવું મુશ્કેલ હોય છે. તેમ જ જીવાત્માઓની ઓળખ જડ પદાર્થોની માફક કરવી મુશ્કેલ હોય છે. આ જ કારણે જીવોને બ્રહ્મના ‘અંશ’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે જગત્ને ‘બ્રહ્મનું-કાર્ય’ કહેવામાં આવે છે.

જીવ આણુરૂપ છે :

શાસ્ત્રમાં જીવાત્માને આણુપરિમાણ માનવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મ વ્યાપક છે, જ્યારે જીવાત્મા આણુ/સૂક્ષ્મ/પરિચ્છિન્ન છે. જીવાત્મા ચેતન છે અને ચૈતન્ય કે ચેતના તે જીવાત્માનો ધર્મ છે. સમ્પૂર્ણ શરીરમાં જીવાત્માની ચેતનાનો અનુભવ થતો હોવાથી કેટલાક લોકો જીવાત્માને પણ બ્રહ્મની માફક વ્યાપક સમજી લેતા હોય છે. આ માન્યતા, પરંતુ, ભૂલ ભરેલી છે. ઉદા-નમાં ફૂલ કોઈ એક જ સ્થળે હોય છે પરંતુ તેની સુગન્ધની અનુભૂતિ ઉદ્યાનમાં ચોમેર થતી જ હોય છે. આથી ફૂલને વ્યાપક માની શકાતું નથી. તે જ પ્રમાણે જીવાત્મા આણુ જ છે, શરીરિકદેશવર્તી છે, છતાં તેના ચેતના ધર્મની અનુભૂતિ સુગન્ધની માફક, સમ્પૂર્ણ શરીરમાં થતી હોય છે.

જીવાત્મા અને જડજગત્ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે :

શાસ્ત્રમાં અનેક ઠેકાણે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું છે જ નહીં. બ્રહ્મ જ એકમાત્ર તત્ત્વ છે. અહીં જે કંઈ પણ છે તે બ્રહ્મ જ છે. શાસ્ત્રના આવા કથનોને કારણે કેટલાક લોકો ગભરાઈને એવું તારણ કાઢી બેસતા હોય છે કે જ્યારે બ્રહ્મ સિવાય અહીં બીજું કશું થઈ જ ન શકતું હોય તો, આ વિવિધતાપૂર્ણ જડજગત્ તથા અસંખ્ય જીવાત્માઓ ની આપણને જે અનુભૂતિ થઈ રહી છે, તે નિશ્ચિતરૂપથી આપણો ભ્રમ હોવો જોઈએ. આથી શ્રીશંકરાચાર્યે જગત્ને મિથ્યા માની લીધું. જગત્ના પ્રકરણમાં આપણે એ સમજી લીધું કે જડજગત્ મિથ્યા હોઈ શકતું નથી, એટલે કે જગત્ સત્ય જ છે. તે જ પ્રમાણે જીવાત્મા પણ બ્રહ્મનો જ અંશ હોવાથી સત્ય જ છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે જડજગત્, જીવાત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચે કેવો સમ્બન્ધ હશે ?

જડજગત્ અને જીવાત્મા એ એક જ તત્ત્વે ધારણ કરેલા બે રૂપો છે. સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ જ્યારે પોતાના ચિત્ અને આનંદ ગુણધર્મોને તિરોહિત કરીને કેવળ સત્ ગુણધર્મને અનેક અંશોના રૂપમાં પ્રકટ કરે છે, ત્યારે બ્રહ્મના તે પ્રકટ સદંશોને ‘જડ-જગત્’ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્યારે પોતાના આનંદ ગુણધર્મને તિરોહિત કરીને સત્-ચિત્ ગુણધર્મોને અગણિત અંશોના રૂપમાં પ્રકટ કરે છે ત્યારે બ્રહ્મના તેવા ચિદંશોને ‘જીવાત્મા’ કે ‘ચૈતન્ય’ કહેવામાં આવે છે. આમ આપણે સ્પષ્ટરૂપથી જોઈ શકીએ છીએ કે જેમ સોનામાંથી જો વીંટી હાર બંગડી ઝાંઝર વગેરે અનેક આભૂષણો બનાવવામાં આવે તો વીંટી હાર કે બંગડીનું તત્ત્વ કાંઈ બદલાઈ જતું નથી. તેમ જ બ્રહ્મે પોતે જ જડજગત્ તથા જીવાત્માઓ ના અનેક રૂપો સ્વેચ્છ્યા ધારણ કર્યા હોવાથી તત્ત્વ તો એક બ્રહ્મ જ રહે, તે એક સ્વાભાવિક તથ્ય છે. આટલી વાત સમજ્યા પછી આપણે હવે સમજી શકીશું કે જેમ સુવર્ણના બનેલા આભૂષણો સુવર્ણથી ભિન્ન નથી હોતાં તેમ બ્રહ્મથી જ બનેલા જગત્-જીવ પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી જ.

ભેદસહિષ્ણુ અભેદ :

જડ-જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચેનો અભેદસમ્બન્ધ ભેદનો વિરોધી નથી. આ સમ્બન્ધ એવો વિલક્ષણ છે કે જે પોતાની અન્દર જગત્ અને જીવ ના ભેદને સમાવી શકે છે. આથી જ આ અભેદ/અદ્વૈતને ‘ભેદસહિષ્ણુ-અભેદ’ કહેવામાં આવે છે. ભેદસહિષ્ણુ -અભેદને જ ‘તાદાત્મ્ય’ પણ કહેવામાં આવે છે. સમુદ્રતટની વિવિધ દિશાઓ ભણી ધસમસતા, નાના-મોટા અને-કવિધ મોજાં તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં સમુદ્ર જ હોય છે, પરંતુ, જો તેઓને તેઓના આકાર-પ્રકારની ભેદદષ્ટિથી જોવા હોય તો સમુદ્રથી અલગ પણ તેઓને જોઈ શકાય છે. આમ થવાનું કારણ એ જ છે કે સમુદ્ર અને તેના મોજાં વચ્ચે ન તો અત્યન્ત ભેદ હોય છે કે ન અત્યન્ત અભેદ. તે જ પ્રકારે જડ-જીવાત્મક જગત્ અને બ્રહ્મ વચ્ચે પણ, સમુદ્ર અને તેના મોજાં જેવો, તાદાત્મ્ય-સમ્બન્ધ હોય છે; ન અત્યન્ત ભેદ કે ન અત્યન્ત અભેદ.

તાદાત્મ્ય :

બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રય છે. આથી પોતે એકમેવ અદ્વિતીય હોવા છતાં લીલાર્થે પ્રકટ કરેલા જડ-જીવોના દ્વૈતને, સમુદ્ર જેમ મોજાંની અનેકતાને પોતાની અન્દર સમાવી લેતો હોય છે તેમ, પોતાની અન્દર સમાવી લે છે. આથી જ જડ-જીવાત્મક જગત્ અને બ્રહ્મ વચ્ચેના સમ્બન્ધને ભેદસહિષ્ણુ-અભેદરૂપ ‘તાદાત્મ્ય-સમ્બન્ધ’ કહેવામાં આવે છે.

આનંદાંશનો તિરોભાવ :

જગત્માં બ્રહ્મના ચિત્ અને આનંદ આમ બે ગુણધર્મો તિરોલિત હોય છે. જીવાત્મામાં, જ્યારે, બ્રહ્મનો કેવળ આનંદ અંશ જ તિરોલિત હોય છે. બ્રહ્મમાંથી જ્યારે અંશરૂપ જીવાત્માઓ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેમાં સત્ અને ચિત્ ગુણધર્મોની સાથો-સાથ બ્રહ્મનો આનંદ ગુણધર્મ પણ તે જ રીતે પ્રકટ થતો હોય છે કે જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નિકળતા હોય છે. જેમ તે તણખા-ઓમાં થોડા સમય સુધી અગ્નિ પ્રકટ હોય છે; તેમજ આનંદ પ્રકટ હોવાથી જ, ત્યારે જીવાત્મામાં ભગવાન્ના ઐશ્વર્યાદિ અલૌકિક ગુણોના અંશરૂપ ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ગુણો પણ પ્રકટ રહેતા હોય છે.

ત્યાર પછી ભગવદ્દિશ્વાથી જીવાત્મામાં આનંદાંશ તિરોલિત/અપ્રકટ થઈ જાય છે. આનંદના તિરોધાન થતાંની સાથે જ ઐશ્વર્યાદિ ભગવદ્ગુણોના અંશરૂપ ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આમ છએ છ ગુણો પણ તે જીવાત્મામાં તિરોલિત થઈ જાય છે. આ બ્રહ્માંશરૂપ ચિદંશને, જ્યારે તેમાં આનંદાંશ તિરોલિત થઈ જાય, ત્યારે ‘જીવ’ કહેવામાં આવે છે.

ઐશ્વર્યાદિ ગુણોના તિરોલિત થવાથી જીવઉપર અનેક વિપરીત અસરો પડે છે. કયા ગુણના તિરોધાનથી જીવઉપર કેવી વિપરીત અસર પડે છે તે હવે જોઈએ :

ઐશ્વર્ય : સ્વાતુર્ય, ક્યાંય પણ, ઐશ્વર્યને કારણે આવતું હોય છે. જેમ ઈશ્વર સૃષ્ટિનું નિયમન કરે છે, તેમ ઐશ્વર્યવાન વ્યક્તિમાં પણ બીજાનું નિયમન કરવાની શક્તિ હોય છે. ઐશ્વર્યના તિરોધાનથી જીવ દીન બની જાય છે. દીન લોકો સ્વાભાવિક રીતે જ પરાધીન અને સાપેક્ષ હોય છે. ઐશ્વર્યના તિરોધાનથી જીવમાં પણ દીનતા કે પરાધીનતા જેવા ગુણો આવી જતા હોય છે.

વીર્ય : વીર્યવાન વ્યક્તિ શક્તિશાળી કે સમર્થ હોય છે. વીર્યના તિરોધાનથી જીવ તે જ રીતે અસમર્થ અને ભીડ બની જાય છે કે જે રીતે બળદીન થવાથી મનુષ્ય ભીડ બની જતો હોય છે. ભીડ મનુષ્ય શત્રુઓથી પોતાના પ્રાણ કોઈ પણ ભોગે બચાવવામાટે જેમ જ્યાં-ત્યાં ફાંફા મારતો હોય છે તેમ વીર્યરહિત થવાથી લૌકિક-પારલૌકિક અનેક ભયોથી ગ્રસ્ત જીવ પોતાના ભયને દૂર કરવાના ઉપાય માત્રમાં જ અટવાઈ જતો હોય છે.

યશ : શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ યશસ્વી હોય છે. તે વ્યક્તિ બીજા સાધારણ માણસોમાટે આદર્શ બની જતી હોય છે. યશના તિરોધાનથી જીવમાં અનેક પ્રકારની દીનતા ભરાઈ જાય છે. કાર્ણ પાસે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ હતી. તે બહાદુર અને અત્યન્ત ઉદાર હતો. વળી તેનો જન્મ સૂર્યદેવની કૃપાથી પાણ્ડવોની માતા કુન્તિના ગર્ભથી થયો હતો. સહુ પાણ્ડવ ભાઈઓ કરતાં તે મોટો હતો. આમ છતાં તેનું લાલન-પાલન રાધા નામની એક દાસીદ્વારા થયું હોવાથી લઘુતાગ્રન્થિના ભાવથી ભરેલો તે પોતાને તે રાધાનો પુત્ર જ સમજતો હતો. દાસીપુત્ર હોવાની દીનભાવનાને કારણે તેનો બધો યશ નષ્ટ થઈ ગયો. તેના બધા શ્રેષ્ઠ આદર્શો મૂલ્યહીન બની ગયા. તે અધર્મનો પક્ષપાતી બની ગયો. વાઘના બચ્ચાનો ઉછેર જો ઘેટાઓના ટોળામાં થાય તો વાઘનું બચ્ચું પણ ઘેટાઓની માફક બે-બે કરતું અને ઘાસ ખાતું થઈ જાય. આ જ દીનતા છે. દીનવ્યક્તિ આત્મવિશ્વાસથી રહિત હોવાથી આસ-પાસના લોકો જેવું કરતા હોય તેવું તેમનું અનુકરણ કરવામાં જ તે પોતાનું શ્રેય માની લેતી હોય છે. યશોવિહીન જીવ પણ અનુકરણ કરનારો થઈ જાય છે.

શ્રી : ‘શ્રી’ એટલે શોભા સૌન્દર્ય સમ્પત્તિ સત્કર્મ વગેરે. બ્રહ્મનું સૌન્દર્ય તેની વ્યાપકતા છે. શ્રીના તિરોધાનથી જીવ સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ દેહોના આવરણોવડે ઘેરાઈ જાય છે. દેહના સંબંધથી તેને- ¹જન્મ ²અસ્તિત્વ ³વિકાસ ⁴વિપરિણામ ⁵અપક્ષય અને ⁶મૃત્યુ -

આમ છ ભાવવિકારોમાંથી પસાર થવું પડે છે. વળી, સાધન-સમ્પત્તિ તેમજ સત્કર્મો થી હીન થવાને કારણે તેને જન્મ જરા=વૃ-દ્ધાવસ્થા વ્યાધિ=રોગ અને મૃત્યુ વગેરે વિપત્તિઓનો સામનો કરવો પડે છે. વળી, કામી પુરુષ જેમ પોતાની કામનાઓને સંતોષ-વામાટે તેના ઉપાયોમાં જ અટવાયેલો રહે, તેમ જીવને પણ દેહ-ઈન્દ્રિયોની કામનાઓને સંતોષવામાટે નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે.

જ્ઞાન : જ્ઞાનવાન્ વ્યક્તિને આત્મા પરમાત્મા તેઓના સંબંધ સ્વકર્તવ્ય વગેરેની પૂર્ણરૂપથી સ્ફુરણ થતી હોય છે. જ્ઞાનના તિરોધા-નથી જીવને આવી બધી સ્ફુરણ થતી બંધ થઈ જાય છે. પરિણામે, જન્મ-મરણના ફેરામાં તેને જે દેહ મળતો હોય તે દેહને જ તે પોતાનું સ્વરૂપ સમજવા લાગે છે. “હું પુરુષ છું”, “હું સ્ત્રી છું”, “હું બ્રાહ્મણ છું”, “હું વૈશ્ય છું”, “હું ગરીબ છું”; અથવા તો “હું ધનવાન છું” આવા દેહ કે દૈહિક અવસ્થાઓ ને કારણે જન્મેલા અલંકારમાં જ તે પોતાને સીમિત કરી લેતો હોય છે. આવો ક્ષુદ્ર અલંકાર તેની પાસે જેવા કાર્યો જે વખતે કરાવે તે વખતે તેવા કાર્યો કરનારો જીવ બની જતો હોય છે. આમ જીવ દેહાધીન થઈ જાય છે.

વૈરાગ્ય : પોતાનામાં જ પ્રસન્ન રહેવું અને સંતોષી રહેવું એ વૈરાગી હોવાનું લક્ષણ છે. વૈરાગ્યના તિરોધાનથી જીવમાં અસંતોષ અને અપ્રસન્નતા આવે છે. પરિણામે જન્મો-જન્મમાં મળતા-વિખૂટા પડતાં પતિ-પત્ની માતા-પિતા સંતતિ ભાઈ-ભાંડુઓ તેમજ ઘર-સમ્પત્તિ વગેરે વિષયોમાં મમતા રાખવાવાળો વિષયાસક્ત બની જાય છે.

વરણ :

ઐશ્વર્યાદિ અલૌકિક ગુણોનું તિરોધાન થયા બાદ ભગવાન્ જે જીવોને જે પ્રકારનું ફળ આપવા ઈચ્છે તે પ્રકારે તેઓનું વરણ (વરણી=પસંદગી) કરે છે. ભિન્ન-ભિન્ન ફળ આપવાની ઈચ્છાથી ભગવાન્ જીવોનું વરણ પણ પુષ્ટિમાર્ગ(=શુદ્ધપુષ્ટિ, પુષ્ટિપુષ્ટિ, મર્યાદાપુષ્ટિ કે પ્રવાહપુષ્ટિ), મર્યાદામાર્ગ કે પ્રવાહમાર્ગ માં ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે કરે છે. ‘વરણ’ એટલે પસંદગી. નાટ-કમાં જેમ નાટકના નિર્દેશક(ડાયરેક્ટર) કયા કલાકારને કયું પાત્ર (રોલ) ભજવવા આપવું તેની પસંદગી નાટક શરૂ કરતા પહેલાં કરતા હોય છે, તેમ જીવોને અવિદ્યાનો સંબંધ થાય અને તે સાથે ખરેખરી લીલાનો આરંભ થાય તે પહેલાં જ જીવોને સૃષ્ટિમાં ભજવવાના પાત્રોની વહેંચણી ભગવાન્ કરી દેતા હોય છે. ભગવાન્ જે જીવનું જે ફળ માર્ગ સાધન કે ભવ માટે વરણ કરે છે તે વરણને જીવ કે બીજું પણ કોઈ બદલી શકતું નથી.

પંચપર્વા અવિદ્યાનો સંબંધ :

જીવોનું વરણ થઈ ગયા બાદ પ્રભુની જ ઈચ્છાથી જીવોને અવિદ્યાનો સંબંધ થાય છે. અવિદ્યા એ માયાનું જ એક કાર્ય છે. અવિદ્યાના સંબંધથી જીવને અલંતા-મમતા જન્મ-મરણ પાપ-પુણ્ય વગેરેનું બંધન થાય છે. આ બંધનનું કાર્ય અવિદ્યા પાંચ પ્રકારના અધ્યાસોદ્ધારા કરે છે.

આ અધ્યાસો છે :

- (૧) અન્તઃકરણાધ્યાસ
- (૨) પ્રાણાધ્યાસ
- (૩) ઈન્દ્રિયાધ્યાસ
- (૪) દેહાધ્યાસ
- (૫) સ્વરૂપવિસ્મૃતિ

‘અધ્યાસ’ એટલે ભ્રમ. આ પાંચ અધ્યાસોને ‘પંચપર્વા અવિદ્યા’ પણ કહેવામાં આવે છે. હવે તેને ક્રમશઃ સમજાવે :

(૧) અન્તઃકરણાધ્યાસ : ચિત્ત અલંકાર બુદ્ધિ અને મન નાં સમૂહને ‘અન્તઃકરણ’ કહેવામાં આવે છે. અન્તઃકરણ જડ હોય છે. તેમ છતાં અન્તઃકરણનો સંબંધ જીવ સાથે થવાથી જીવ પોતાને અન્તઃકરણરૂપ સમજવા લાગે છે. આ જીવનો પહેલો ભ્રમ/અધ્યાસ હોય છે. અન્તઃકરણાધ્યાસને કારણે જીવ પોતાને સદસત્ કર્મોનો કર્તા તેમજ સદસત્ ફળોનો ભોક્તા સમજવા મંડે છે.

(૨) પ્રાણાધ્યાસ : પ્રાણ પાણ જડ હોય છે છતાં પ્રાણ સાથે સંબંધ થતાં જ જીવને પોતે પ્રાણ છે તેવો ભ્રમ થઈ જાય છે. આ જીવનો પ્રાણાધ્યાસ છે.

(૩) ઈન્દ્રિયાધ્યાસ : ઈન્દ્રિયો પાણ જડ હોય છે છતાં ઈન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થતાં જીવ પોતાને ઈન્દ્રિય સમજવા લાગી જાય છે. ઈન્દ્રિયોથી અનુભવાતાં વૈષયિક સુખ-દુઃખોને કારણે જીવ પોતાને સુખી અથવા દુઃખી માની લેવાની ભ્રમણામાં ભોળવાથી જાય છે. આને ‘ઈન્દ્રિયાધ્યાસ’ કહેવામાં આવે છે.

(૪) દેહાધ્યાસ : નરી આંખે દેખાતા આપણા સ્થૂળ શરીરને ‘દેહ’ કહેવામાં આવે છે. દેહ પાણ જડ હોય છે પરંતુ જીવની સાથે તેનો સંબંધ થવાથી જીવ પોતાને દેહ સમજીને દૈહિક સુખ-દુઃખોને પોતાનાં સુખ-દુઃખ માની લેતો હોય છે. આ જીવનો દેહાધ્યાસ છે.

(૫) સ્વરૂપવિસ્મૃતિ : પોતે બ્રહ્મનો અંશ છે, એવા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જવું તેને ‘સ્વરૂપવિસ્મૃતિ’ કહેવામાં આવે છે. જેમ-જેમ પૂર્વોક્ત અધ્યાસો જીવને વળગતા જાય છે તેમ-તેમ તે પોતાના સ્વરૂપને વધુને વધુ ભૂલતો જાય છે. પરિણામે પોતાના અંશી બ્રહ્મથી વધુને વધુ દૂર થતો જાય છે.

બાળક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તે તદ્દન અબુધ હોય છે. તેની અલંતા ફક્ત તેના પોતાના પૂરતી જ સીમિત હોય છે. તેની મમતા પાણ ફક્ત માતાના દૂધ પુરતીજ સીમિત હોય છે. જેમ-જેમ, પરંતુ, તેનો સમ્પર્ક તેના પિતા ભાઈ બહેન ઘર ભોજન કપડાં રમકડાં પાટી-પેન પુસ્તકો નિશાળ ભાઈ-બંધો બહેનપણીઓ વગેરે સાથે થતો જાય, તેમ-તેમ તેની અલંતા-મમતાનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. આરંભમાં અલંતા માત્ર દેહમાં રહેલી હોય છે. ધીમે-ધીમે જ્યારે આપણને દેહના નામની પાછળ જોડાતા પિતાના નામનું જ્ઞાન થાય; અથવા તો દેહની જ્ઞાતી-વાર્ણનું જ્ઞાન થાય; ત્યારે અલંતા થોડીક વિસ્તાર પામે છે. ત્યાર બાદ દેહ જે ઘરમાં સુરક્ષિત રીતે રહેતો હોય તે ઘરનું જ્ઞાન થતાં અલંતા તે રીતે પણ વિસ્તરતી હોય છે. આપણે પોતાની જાતની બાબતમાં આમ પિતા જ્ઞાતિ-વાર્ણ કે ઘર સંબંધી અલંકાર કેળવી લેતા હોઈએ છીએ. જ્ઞાતિ-વાર્ણ માતા-પિતા કે ઘર ની સાથે આપણે કેટલા એકમેક થયા છીએ એ લોકીક આપણને ત્યારે સમજાય છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ આપણી જ્ઞાતિ-વાર્ણ વગેરેની બાબતમાં કંઈ આણછાજતું બોલે કે તેને હાની પહોંચાડે. એવો અવસર ઉપસ્થિત થતાં એવી કાંઈક તકલીફ આપણને થવા મંડે કે જાણે કોઈએ આપણા પોતાનાઉપર જ આક્રમણ ના કરી દીધું હોય ! બિલકુલ આ જ પ્રકારે જીવ પણ પોતાના અન્તઃકરણ પ્રાણ વગેરેને પોતાનાથી સર્વથા અભિન્ન સમજી બેસે છે. આ જ જીવનો મોટામાં મોટો ભ્રમ હોય છે.

દરેક જડ પદાર્થો પ્રકૃતિના સત્ત્વ રજસ્ અને તમો ગુણોથી ઘડાયેલા હોય છે. આપણાં દેહેન્દ્રિયાદિ પાણ જડ હોવાથી મૂળમાં તો પ્રાકૃત ગુણોથી જ નિર્મિત હોય છે. ભગવાન ગીતામાં અર્જુનને સમજાવે છે કે પ્રકૃતિના દરેક ગુણોના સ્વભાવ નિશ્ચિત છે. દરેક ગુણ પોત-પોતાના સ્વભાવ મુજબ આપો-આપ કાર્ય કરે જાય છે. માયામોહિત જીવ સત્ત્વરજસ્તમો-ગુણાત્મક દેહમાં કેદ થયેલો છે. આથી જેમ બેલગામ ઘોડાઓ સવારને આણગમતી દિશાઓમાં ઘસડી જતાં હોય છે તેમ, દેહ ઈન્દ્રિય પ્રાણ અન્તઃકરણ કે સ્વરૂપવિસ્મૃતિ પાણ જીવાત્માને પોત-પોતાના વિષયો તરફ ઘસડી જાય છે. જ્યાં સુધી જીવાત્મા દેહાદિના અધ્યાસોથી મુક્ત નથી થતો ત્યાં સુધી આ ખેંચાતાણી ચાલ્યા જ કરે છે.

દેહની પ્રાપ્તિ :

પંચપર્વા અવિદ્યાનો સમ્પર્ક થયા પછી જીવને સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ દેહો પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂક્ષ્મદેહ : ઉપરોક્ત દસ સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયો, રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દ રૂપી પાંચ તન્માત્રાઓ તથા અન્તઃકરણ થી સૂક્ષ્મદેહ ઘડાયેલો હોય છે. સ્થૂળ ઈન્દ્રિયોની અંદર રહેલી ક્રિયા ગતિ દૃષ્ટિ આસ્વાદ આદ્યાણ સ્પર્શ કે શ્રવાણ વગેરે શક્તિઓને ‘સૂક્ષ્મ-ઈન્દ્રિયો’ કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મદેહનો નાશ સ્થૂળ દેહના નાશથી થતો નથી. સૂક્ષ્મદેહ જીવની સાથે પૂર્વજન્મમાં કરેલા સારા-નરસાં કર્મોની વાસનાઓ કે સંસ્કારોને લઈને જીવની સાથે એક દેહથી બીજા દેહમાં ફરતો રહે છે.

સ્થૂળદેહ : હાડ-ચામડાના જે દેહને આપણે નરી આંખે જોઈ શકીએ અને મૃત્યુ બાદ અગ્નિસંસ્કાર કરાતાં જે રાખ બની જતો હોય તેને ‘સ્થૂળદેહ’ કહેવામાં આવે છે. આ સ્થૂળદેહ પંચમહાભૂત - પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ અને આકાશ, પાંચ તન્માત્રાઓ - રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ અને શબ્દ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો - આંખ નાક કાન જીભ અને ત્વચા; તેમજ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો - હાથ પગ મોઢું પાચુ=મલવિસર્જક અને ઉપસ્થ=જનનેન્દ્રિય થી ઘડાયેલો હોય છે.

સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ દેહની પ્રાપ્તિ થવાથી દેહવિશિષ્ટ જીવ જન્મ-મરણનો અનુભવ કરે છે. જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફરતા જીવોમાંથી જે જીવોનો અંગીકાર પ્રભુએ દૈવીસૃષ્ટિરૂપે કર્યો હોય તે જીવો પ્રભુની કૃપાથી સત્સંગ વગેરે મળતાં પંચપર્વા વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિ મેળવી શકે છે.

પંચપર્વા વિદ્યા :

૧. વૈરાગ્ય
૨. સાંખ્ય
૩. યોગ
૪. તપ
૫. ભક્તિ

વૈરાગ્ય : ઘર પરિવાર ધન-સમ્પત્તિ વગેરે સાંસારિક વિષયોમાં આસક્તિનો અભાવ.

સાંખ્ય : વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં નિત્ય(આત્મા) અને અનિત્ય (પરિવર્તનશીલ દેહ વગેરે) વચ્ચે રહેલ ભેદના જ્ઞાનપૂર્વક મમતાસ્પદ સર્વવસ્તુઓનો ત્યાગ કે સંન્યાસ શક્ય બને છે.

યોગ : ત્યાગ કર્યા પછી પરમાત્મામાં ચિત્તને સ્થિર કરવામાટે યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધ્યાન ધારણા અને સમાધિ રૂપ અષ્ટાંગ યોગનો અભ્યાસ કરવો તે યોગ છે.

તપ : દૃશ્યમાન જગત્ની બ્રહ્માત્મકતા અને આત્માની બ્રહ્માંશતા નું એકાગ્રતાપૂર્વક ચિન્તન કરતા રહેવું. આ સાથે ભગવદ્ગીલાના વિચારપૂર્વક સુખ-દુઃખ નિંદા-પ્રશંસા મિત્ર-શત્રુ વગેરે પ્રત્યેક દ્રવ્યોમાં સમાનતાનો ભાવ કેળવવો અને તે દ્રવ્યોને સહન કરવા.

ભક્તિ : પ્રભુ સાથેના અંશાંશિભાવરૂપ સંબંધની નિરન્તર ભાવનાવડે પરમાત્મામાં પ્રગાઢ પ્રેમ થવો. મોક્ષદાતા હોવાના ભાવને કારણે જો પરમાત્મામાં પ્રેમ થાય તો તેવા પ્રેમને ‘મર્યાદાભક્તિ’ કહેવામાં આવે છે. પુષ્ટિભક્તિમાં તો મોક્ષની પણ કામના હોવી જોઈએ નહિ.

જીવાત્માઓની ત્રણ અવસ્થાઓ :

અવિદ્યા અને વિદ્યા ના ઉપર જણાવેલ પાંચ-પાંચ પર્વોને કારણે જીવાત્માઓ ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થાય છે :

- (૧) શુદ્ધ
- (૨) બદ્ધ/સંસારી
- (૩) મુક્ત

શુદ્ધ : બ્રહ્મમાંથી અંશરૂપે આવિર્ભાવ થયા પછી આનંદાંશના તિરોધાનથી લઈને જ્યાં સુધી અવિદ્યાનો સંબંધ થતો નથી, ત્યાં સુધીની અવસ્થાને જીવની ‘શુદ્ધ-અવસ્થા’ કહેવામાં આવે છે.

બદ્ધ : અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી જીવ જન્મ-મરણના ચક્રમાં બંધાય છે. આથી આ અવસ્થાને જીવની ‘બદ્ધાવસ્થા’ કે ‘સંસારી-અવસ્થા’ કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં જીવ ત્યાં સુધી રહે છે કે જ્યાં સુધી તે પંચપર્વાવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરી નથી લેતો.

મુક્ત : પંચપર્વા વિદ્યાની પ્રાપ્તિ પછી જીવને જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ મળી જાય છે. આથી જીવની આ અવસ્થાને ‘મુક્ત-તાવસ્થા’ કહેવાય છે.

જીવાત્માનો સાક્ષાત્કાર :

આકાશ એટલે અવકાશ માં જેમ રૂપ રંગ આકાર હોતા નથી, તેથી આંખોવડે તેને જોઈ શકાતું નથી. તે જ પ્રકારે સૂક્ષ્મદેહવિશિષ્ટ જીવો પણ સ્થૂળ પ્રાકૃત રૂપ વિનાના હોય છે. આથી આપણી પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયો સાથે તેમનો સંનિકર્ષ થઈ શકતો નથી. આ કારણે જ સાધારણ મનુષ્ય જીવોને જોઈ શકતો નથી. તેથી જ, એટલે કે નિશ્ચિત રૂપે દેખાતા ન હોવાથી, પ્રભુસિવાય બીજા કોઈ પણ જીવને જોઈ શકતા નથી તો જાણી કેમ શકે કે ક્યો જીવ પુષ્ટિમાર્ગીય કે મર્યાદામાર્ગીય કે પ્રવાહમાર્ગીય છે ? છતાંય કયા જીવની રુચિ શ્રદ્ધા રતિ કે નિષ્ઠા કયા માર્ગને અનુસરવાની છે, આ કસોટીને આધારે તે જીવનું કયા માર્ગમાં પ્રભુએ વરણ કર્યું હશે તેનું સાધારણ અનુમાન બાંધી શકાય છે.

આમ છતાંય ત્રણ અસાધારણ પરિસ્થિતિમાં જીવનો સાક્ષાત્કાર થઈ પણ શકે છે :

(૧) નિજાત્મકૈવલ્યમાં ચિત્તવૃત્તિને નિરુદ્ધ કે એકાગ્ર બનાવનારી યોગસાધના-દ્વારા મનમાં આત્મસાક્ષાત્કારી દષ્ટિનું સામર્થ્ય વિકસિત થાય તો તેવા પ્રબળ જ્ઞાનોત્કર્ષ-વાળા મનવડે જીવાત્માને જોઈ શકાય છે.

અથવા

(૨) ભગવાનની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્યદષ્ટિથી કે જેવી દષ્ટિ ભગવાને અર્જુનને કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં પોતાના દર્શન કરાવવા આપી હતી તેવી દષ્ટિથી જીવાત્માના પણ ચાક્ષુષ દર્શન કે સાક્ષાત્કાર શક્ય બની જતો હોય છે.

અથવા

(૩) જ્ઞાનમાર્ગીય સાધનાઓવડે જેની દષ્ટિ બ્રહ્મજ્ઞાનાત્મિકા બની ગઈ હોય તેવી બ્રહ્મજ્ઞાનસભર દષ્ટિથી જીવાત્માને પણ જોઈ શકાય છે; અને ક્યારેક અપવાદરૂપે, ભગવાન એવી ઈચ્છા કરે કે મનુષ્યો નિજ કે પર આત્માને જુએ, ત્યારે પણ આત્માનું ચાક્ષુષ દર્શન શક્ય બનતું હોય છે. જેમ, શિશુપાલનો ભગવાને વધ કર્યો ત્યારે, દિવ્ય

તેજપુંજરૂપ જીવ શિશુપાલના દેહમાંથી નિકળીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં સમાઈ જતો પ્રત્યેક સભાસદોએ જોયો હતો. જીવાત્માનો સાક્ષાત્કાર દેવતાઓ પણ કરી શકે છે.

જીવોના ગુણો :

જીવના અનેક ગુણધર્મો પૈકી કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ગુણધર્મો આ મુજબ નિરૂપિત થયેલા છે :—

પરિમાણ : જીવનું પરિમાણ (આકાર/માપ) આશુરૂપ હોય છે.

સંખ્યા : અસંખ્ય જીવોનું પ્રાકટ્ય બ્રહ્મમાંથી થવાને કારણે રમેશનો જીવ, મહેશનો જીવ, દિનેશનો જીવ તથા એક જીવ બે જીવ ત્રણ જીવ આમ સંખ્યાનો ગુણ પણ જીવોમાં રહે છે.

પૃથક્ત્વ : “રમેશનો જીવ આ દેશમાં વિદ્યમાન તેના શરીરમાં છે પણ પરદેશમાં વિદ્યમાન દિનેશના દેહમાં તે વિદ્યમાન નથી” આ પ્રકારે એક જીવનું બીજા જીવથી જુદાપણું બતાવી શકાતું હોવાથી દરેક જીવોમાં ‘પૃથક્ત્વ’ નામનો ગુણ પણ હોય છે.

દૈશિક પરત્વ-અપરત્વ : ફરીથી રમેશનો જીવ રમેશના શરીરમાં અહિંયા છે પરંતુ ત્યાં દિનેશના શરીરમાં તે નથી. આમ જીવમાં પર-અપર ભાવ પણ દેખાડી શકાતો હોવાથી જીવમાં દૈશિક પરત્વ-અપરત્વ ગુણ પણ હોય છે.

ક્રિયાસામર્થ્ય : જીવ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં સંક્રમણ કરતો હોવાથી, તેનામાં દેહનિષ્ક્રમણ અને દેહાન્તર કે લોકાન્તર પ્રાપ્ત કરી શકવાનું ક્રિયાસામર્થ્ય પણ હોય છે.

પ્રાણધારણપ્રયત્ન : ભગવદ્દિશ્ણા મુજબ દેહપ્રાપ્તિને લાયક હોવાને કારણે જીવાત્મામાં પ્રાણને ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન અને અધ્યાસ પણ શક્ય બને છે. આથી ઔપચારિક રૂપથી તેનામાં આ ગુણ પણ માનવામાં આવે છે.

સ્વપ્નપ્રકાશકત્વ : સ્વપ્ન જોતી વખતે સ્વપ્નના વિષયો બહાર નથી હોતા અન્તઃકરણમાં જ હોય છે. આ સ્થિતિમાં જીવ સ્વપ્નનું પ્રકાશન કરે છે; અર્થાત્ બોધ કરાવે છે.

લૌકિકેન્દ્રિયાગ્રાહ્યત્વ : આપણી લૌકિક ઈન્દ્રિયોવડે જીવનો સાક્ષાત્કાર કરી શકવો શક્ય ન હોવાથી ‘લૌકિકેન્દ્રિયાગ્રાહ્યત્વ’ પણ જીવનો એક ગુણ છે.

વિસર્પિચૈતન્ય : પોતે હૃદયમાંજ નિવાસ કરતો હોવા છતાં તેનું ચૈતન્ય સમ્પૂર્ણ શરીરમાં ફેલાયેલું હોવાથી તેમાં ‘વિસર્પિચૈતન્ય’ નામનો ગુણ પણ હોય છે.

આટલા ગુણો જીવની અંદર સૃષ્ટિ દરમ્યાન ભગવદ્દિશ્ણાથી આવતા હોય છે. આમાંના કેટલાક ગુણો જીવના સ્વભાવ-સિદ્ધ હોય છે જ્યારે કે બીજા કેટલાક ગુણો આગન્તુક કે ઔપચારિક પણ હોય છે.

વ્યાપકત્વ : મોક્ષના સમયે તિરોહિત થયેલ આનંદ જીવમાં પુનઃ પ્રકટ થતાં, પોતે આશુ જ રહેવા છતાંય, પોતાનામાં વ્યાપકતાનો પણ અનુભવ જીવ કરી શકે છે.

જીવોના પ્રકાર :

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલ પ્રકારે મુખ્યત્વે જીવો બે પ્રકારના હોય છે : દૈવી અને આસુરી.

દૈવી : ‘દૈવી-જીવો’ તેને કહેવામાં આવે છે કે જેમની અંદર ભગવાને સૂક્ષ્મ સદ્વાસના સ્થાપિત કરેલી હોય. આ સદ્વાસનાને કારણે દૈવી જીવોમાં આત્મોદ્ધારના ઉપાયો આદરવાની રુચિ અને યોગ્યતા આવતી હોય છે. સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરીને પ્રભુકૃપાથી તેઓ મોક્ષ કે ભક્તિ ને પ્રાપ્ત કરે છે.

આસુરી : આસુરી જીવો સૃષ્ટિલીલાના સાતત્યમાટે પ્રભુએ પ્રકટ કર્યા છે – મુક્તિલીલાના અધિકારીરૂપે નહિ. આસુરી જીવોને જ ‘પ્રવાહી-જીવો’ પણ કહેવામાં આવે છે. તેમના બે ઉપભેદો છે : દુર્જ અને અજ્ઞ.

‘પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ’ નામના ગ્રન્થમાં શ્રીઆચાર્યચરણે જીવોના બધા જ પ્રકારોનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. તે મુજબ દૈવીજીવો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે :

(૧) પુષ્ટિજીવ

(૨) મર્યાદાજીવ

પુષ્ટિજીવ : શાસ્ત્રદ્વારા નિષિદ્ધ એવી કોઈ પણ બાબતમાં આત્યન્તિક રુચિ તો જેઓ ન જ રાખતા હોય, તેમજ શાસ્ત્રીય સ્વર્ગ-મોક્ષાદિ ફળોમાં પણ જેમને કોઈ જાતની રુચિ ન હોય; તદ્દુપરાંત જે જીવોને પુષ્ટિપ્રભુમાટે સ્વરૂપાસક્તિ કે ભજનાસક્તિ હોય તો તેવા જીવોને પુષ્ટિજીવો સમજવા. એટલે કે કોઈ પણ લૌકિક કે પારલૌકિક ફળ કે મુક્તિ ને પણ મેળવવામાં જેઓને આત્યન્તિક રુચિ ન હોય તેવા; અને પ્રભુની સેવા-કથા-ભક્તિમાંજ પોતાના જીવનની સાર્થકતા સમજનારા જીવોને ‘પુષ્ટિજીવ’ કહેવામાં આવે છે.

મર્યાદાજીવ : શાસ્ત્રદ્વારા નિષિદ્ધ હોય એવી કોઈ પણ બાબતમાં મર્યાદાજીવોને પણ આત્યન્તિક રુચિ તો હોતી નથી. તે છતાંય પુણ્યકર્મોની મર્યાદામાં રહીને સ્વર્ગ; અથવા તો શાસ્ત્રીય સાધનોની મર્યાદા મુજબ નિષ્કામકર્મ જ્ઞાનોપાસના કે મર્યાદાભક્તિદ્વારા મોક્ષ મેળવવાની અભિલાષા મર્યાદાજીવોને હોય છે, તેથી આવા જીવોને ‘મર્યાદાજીવ’ કહેવામાં આવે છે.

પુષ્ટિજીવો ફરી ચાર પ્રકારના હોય છે :

(૧) શુદ્ધપુષ્ટિ

(૨) પુષ્ટિપુષ્ટિ

(૩) મર્યાદાપુષ્ટિ

(૪) પ્રવાહપુષ્ટિ

શુદ્ધપુષ્ટિ : ભગવાન્ સાક્ષાત્ પ્રકટ થઈને અથવા તો અન્ય કોઈ પ્રકારે જ્યારે જીવને સ્નેહનું દાન કરે છે, ત્યારે તે જીવ વ્રજભક્તોની માફક પ્રભુમાં સુદૃઢ તેમજ સર્વથી અધિક સ્નેહવાળો થઈ જાય છે. આથી વ્રજભક્તો જેવા ભાવવાળા જીવોને ‘શુદ્ધપુષ્ટિ-જીવ’ કહેવામાં આવે છે.

પુષ્ટિપુષ્ટિ : ભગવત્સેવામાં ઉપયોગી હોય એવી સર્વ બાબતોનું તથા પ્રભુના સ્વરૂપનું માહાત્મ્યનું કે ગુણધર્મોનું પણ જ્ઞાન આવા જીવોને પ્રભુકૃપાથી સાંપડેલ સત્સંગ કે યોગ્ય ગુરુ દ્વારા સહેજે મળી જાય છે. આવી કૃપા એટલે કે પુષ્ટિ જે પુષ્ટિજીવોઉપર વરસે તે જીવોને ‘પુષ્ટિપુષ્ટિ-જીવ’ કહેવામાં આવે છે.

મર્યાદાપુષ્ટિ : ઈલલૌકિક-પારલૌકિક ક્ષણોની બાબતોમાં જેઓને આસક્તિ હોતી નથી પરંતુ પ્રભુસેવાની તુલનામાં જેઓને પ્રભુનાં અલૌકિક ગુણોનાં શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણમાં આસક્તિ વધારે હોય તેવા પુષ્ટિજીવોને ‘મર્યાદાપુષ્ટિ-જીવ’ કહેવામાં આવે છે.

પ્રવાહપુષ્ટિ : પ્રભુસેવા સંબંધી બાહ્ય કાર્યોમાં વધુ પડતી રુચિ ધરાવનારા પણ પ્રભુની બાબતમાં અલ્પ સ્વરૂપાસક્તિવાળા પુષ્ટિ-જીવોને ‘પ્રવાહપુષ્ટિ-જીવ’ કહેવામાં આવે છે.

મુક્તિના બે પ્રકારો :

(૧) જીવન્મુક્તિ

(૨) વિદેહમુક્તિ

જીવન્મુક્તિ : વૈરાગ્ય સાંખ્ય આદિ વિદ્યાના પાંચ પર્વો પ્રાપ્ત થતાં જ જીવઉપરનું અવિદ્યાનું બંધન ઢીલું પડી જાય છે. જીવના દેહ ઈન્દ્રિય પ્રાણ અન્તઃકરણ અને સ્વરૂપવિસ્મૃતિ ના અધ્યાસો દૂર થઈ જાય છે. આ અધ્યાસો દૂર થવા છતાં, સંચિત તથા પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્ષણો ભોગવવાના જ્યાં સુધી બાકી રહ્યા હોય ત્યાં સુધી, દેહનો વિલય(મૃત્યુ) થતો નથી. અવિદ્યાનું બંધન, પરંતુ, ઢીલું પડી જવાથી અહંતા-મમતાજન્ય સંસાર જીવનો છુટી જાય છે. આમ, અવિદ્યા અધ્યાસ અને સંસાર થી રહિત જીવના દેહનો જ્યાં સુધી વિલય થતો નથી ત્યાં સુધી તે જીવને ‘જીવન્મુક્ત’ કહેવામાં આવે છે. જીવન્મુક્તિ એ અહંતા-મમતાત્મક સંસારથી મળતી મુક્તિ છે. જીવન્મુક્ત જાગતિક બંધનોથી મુક્ત નથી હોતો. જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજવાથી જગત્ અને સંસાર વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટરૂપથી સમજમાં આવી શકે છે.

વિદેહમુક્તિ : જીવન્મુક્ત મનુષ્યને જ્યારે વિદ્યમાન અને આગામી દેહથી પણ છુટકારો મળી જાય છે, ત્યારે તે ‘વિદેહમુક્ત’ કહેવાય છે. વિદેહમુક્તિના અનેક પ્રકારો છે. જે જીવની જેવી યોગ્યતા હોય, તે મુજબ, ભગવાન મુક્તિ પછી તે જીવને તેવું સ્થાન આપતા હોય છે. મુક્ત કેવળ દૈવી જીવો જ થઈ શકે છે. આસુરી જીવો મુક્ત થઈ શકતા નથી.

મુક્ત્યધિકારી દૈવી જીવોના બે પ્રકારો :

(૧) પુષ્ટિજીવ

(૨) મર્યાદાજીવ

પુષ્ટિજીવની મુક્તિ : પુષ્ટિજીવો પ્રથમ તો પ્રભુની વિશેષ કૃપાને કારણે મુક્તિની પણ કામનાથી રહિત બની કેવળ ભગ-વત્સ્વરૂપાસક્તિરૂપા નિર્ગુણ ભક્તિને જ ભૂતળઉપર વરતા હોય છે. તેથી દેહપાત પછી પણ તેઓ નિત્યલીલામાં પણ પ્રભુની સ્વરૂપાસક્તિ કે ભજનાસક્તિ નો જ લાભ મેળવનારા હોય છે.

મર્યાદાજીવોની મુક્તિ : મર્યાદા જીવોમાંટે શાસ્ત્રમાં કર્મયોગ જ્ઞાનયોગ ઉપાસના-ભક્તિયોગ તથા સાંખ્ય-યોગ જેવા અનેક સાધનો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ સાધનોના અનુષ્ઠાનદ્વારા મર્યાદાજીવો યથાધિકાર મુક્તિ મેળવે છે.

મુક્તિના વિવિધ પ્રકારો :

ક. કેવળ નિષ્કામ કર્મ કરવાથી આત્માનંદરૂપા મુક્તિલાભ થાય છે.

અથવા

ખ. બ્રહ્મજ્ઞાન સહિત વૈદિક કર્મોદ્ધારા બ્રહ્માનંદપ્રાપ્તિરૂપા મુક્તિ મળે છે.

અથવા

ગ. બ્રહ્મે ધારણ કરેલા વેદોક્ત અગ્નિ વરુણ આદિ; તથા પુરાણોક્ત શિવ દુર્ગા ગણપતિ આદિ દેવરૂપોની બ્રહ્મબુદ્ધિથી આજન્મ નિષ્કામભાવથી ભક્તિપૂર્વક ઉપાસના કરવાથી તે-તે દેવતાઓના લોકમાં અથવા તો તે-તે દેવસ્વરૂપમાં સાલોક્ય સાર્થિ સામિપ્ય સારૂપ્ય અથવા સાયુજ્ય રૂપા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા

ઘ. કોઈ પણ દેવનો આશ્રય કર્યા સિવાય કેવળ સાંખ્ય અથવા યોગ દ્વારા પણ આત્મા-નંદના અનુભવના રૂપે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આસુરી જીવોની મુક્તિ :

આસુરી જીવોની મુક્તિ બાબતમાં એમ સમજવું : જે જીવોને ભગવાન્ આસુરી બનાવવા ઈચ્છે છે તે જીવોમાં વરણ સમયે જ અસદ્વાસના સ્થાપિત કરી દે છે. અસદ્વાસના મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધક બની જતી હોય છે. આ અસદ્વાસનાને કારણે આસુરી જીવો આસુરી દેહને પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓની રુચિ સ્વભાવવશાત્ નિન્દિત કર્મો કરવામાં જ થાય છે. આના પરિણામે તેઓને હીનયોનીઓમાં જન્મ લેવા પડે છે. આમ, આસુરી જીવો પ્રલય પર્યન્ત સંસારી દશામાં જ જન્મતા-મરતા રહે છે. તેઓ પ્રલયપર્યન્ત મુક્ત થતા નથી. ભગવાન્ જ્યારે સૃષ્ટિને સંકેલી લેવાની (પ્રલયની) ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે આસુરી જીવોની અવિદ્યાનો નાશ કરીને તેઓને પોતાના સ્વરૂપમાં વિલીન કરી દે છે. આનાથી પહેલાં ગમે તેટલા સાધનો કરવા છતાં પણ આસુરી જીવો મુક્ત થઈ શકતા નથી.

વિશેષ વાંચનમાટે :

શ્રીલાલૂભટ્ટજી-વિરચિત પ્રમેયરત્નાર્ણવાન્તર્ગત દ્વિતીય ‘જીવવિવેક’.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય-વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ ગ્રન્થાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ.

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-વિરચિત જીવાણુત્ત્વવાદ.

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-વિરચિત જીવપ્રતિભિન્નત્વખણ્ડનવાદ.

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-વિરચિત પ્રસ્થાનરત્નાકર.

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી-વિરચિત નવીન પ્રકાશિત ‘બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્ય’ ખંડ-૪ની પ્રસ્તાવના.

૩. મૂલરૂપવિવેક

પરતત્ત્વ :

દુનિયાના ધર્મ-દર્શનોમાં પરસ્પર અનેક વિષયોઉપર ઘણા બધા મતભેદો મોજૂદ રહ્યા છે અને રહી શકે છે. ઘણા-બધા ધર્મ-દર્શનો, પરંતુ, જે એક સિદ્ધાન્તની બાબતમાં મહદંશે સહમતિ ધરાવે છે તે સિદ્ધાન્ત છે : કોઈક શક્તિ કે કાંઈક એક તત્ત્વ એવું છે કે જે સર્વમૂળ છે, જેને સર્વજ્ઞ સર્વસમર્થ સર્વકર્તા / સર્વોપાદાન સર્વવ્યાપી સર્વેશ્વર સર્વકૃણદાતા / સર્વાનંદ અને સર્વશેષ માન્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. આવા તત્ત્વને ‘પરતત્ત્વ’ કહેવું યોગ્ય જ ગણાય.

બ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના અવતારો :

ભારતીય સનાતન ધર્મ-દર્શનમાં તે પરતત્ત્વમાટે જ ‘બ્રહ્મ’ ‘પરમાત્મા’ કે ‘ભગવાન્’ વિગેરે નામો વાપરવામાં આવ્યાં છે. આ ત્રણેય નામો પરતત્ત્વના ત્રણ અલગ-અલગ પાસાઓને દર્શાવનારા નામો છે.

બ્રહ્મ : અનુભવાતાં કે અનુભવાતીત બધા જ નામ રૂપ અને કર્મો ની ભીતર સહુના ઉપાદાનતયા વિદ્યમાન એક અખંડ સત્તાને વેદોપનિષદોમાં ‘બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવ્યું છે.

પરમાત્મા : જીવાત્માની તુલનામાં તે પરમતત્ત્વ કે બ્રહ્મ ને ‘પરમાત્મા’ પણ કહેવામાં આવે છે. તે એક એવો સર્વાત્મા છે કે જે સર્વ આત્માઓથી શ્રેષ્ઠ છે, પર છે, સર્વની ભીતર બિરાજતો અંતરતમાત્મા છે, પ્રિયતમ છે. તેથી તેને ‘પરમાત્મા’ કહેવામાં આવે છે. પરતત્ત્વના પરમાત્મા હોવાના પાસાનું નિરૂપણ ખાસ કરીને ગીતા વગેરે શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન્ : એ પરમ તત્ત્વ જ્યારે સૃષ્ટિલીલા પ્રકટ કરીને પોતાના ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિ દિવ્ય ગુણોને પ્રકટ કરે ત્યારે તેને મહાભારત હરિવંશપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે ઐતિહાસિક-પૌરાણિક ગ્રન્થો ‘ભગવાન્’ કહેતા હોય છે.

શ્રીકૃષ્ણ : તે ભગવાન્ જ્યારે પોતાની દિવ્ય અગણિત સમગ્ર શક્તિઓ સાથે પોતાના ભક્તોને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવા ભૂતળઉપર પ્રકટ થતા હોય ત્યારે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ‘શ્રીકૃષ્ણ’ નામે વર્ણવાયા છે.

અવતારો : તે શ્રીકૃષ્ણના ત્રણ ગુણાવતારો : ^૧બ્રહ્મા ^૨વિષ્ણુ અને ^૩શિવ તરીકે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયા છે. લીલાવતારો તો અસંખ્ય હોવા છતાંય ભાગવત આદિ પુરાણોમાં સવિશેષતયા ૨૪ અવતારો, તેમાં પણ પ્રમુખ ૧૦ અવતારો અને તેમાં પણ ૪ પુષ્ટિ-અવતારો શ્રીનૃસિંહ શ્રીવામન શ્રીરામ અને શ્રીબલરામ ના રૂપે વર્ણવાયેલા છે.

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે બ્રહ્મનાં પરમાત્મા અને ભગવાન્ હોવાનાં પાસાઓનું નિરૂપણ જીવાત્માને અને સૃષ્ટિ કે અવતાર ની લીલાઓને દૃષ્ટિમાં રાખીને કરવામાં આવતું હોય છે. આથી આ બધા નિરૂપણો સાપેક્ષનિરૂપણની પ્રક્રિયા મુજબ થતાં નિરૂપણો છે. નિરપેક્ષ વસ્તુદૃષ્ટિ કે તત્ત્વદૃષ્ટિ થી જ્યારે પરતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું હોય ત્યારે તેને ‘બ્રહ્મ’ કહેવાતું હોય છે. આથી ‘બ્રહ્મ’ એ પરતત્ત્વની નિરપેક્ષસંજ્ઞા છે તેમ કહી શકાય. પરતત્ત્વના બ્રહ્મપક્ષનું નિરૂપણ વેદોપનિષદોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

સચ્ચિદાનંદ હોવું તે બ્રહ્મનું આગવું સ્વરૂપ છે :

વેદો-ઉપનિષદો બ્રહ્મને સચ્ચિદાન્દાત્મક તરીકે વર્ણવે છે. સત્ + ચિત્ + આનંદ = સચ્ચિદાનંદ. સચ્ચિદાનંદ એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ છે.

સત્ : ‘સત્’ એટલે અસ્તિત્વ સત્તા કે હોવાપણું. બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ અમાપ-અનંત છે. બ્રહ્મ સર્વસ્થળે સર્વકાળમાં અને સર્વરૂપે સર્વને વ્યાપીને રહેલું છે. બ્રહ્મના આવા અનંત અમાપ કે અસીમ અસ્તિત્વને કારણે જ બ્રહ્મને ‘સત્’ ગુણધર્મવાળું કહેવામાં આવે છે.

ચિત્ : ‘ચિત્’નો અર્થ છે ચૈતન્ય. જ્ઞાન ચૈતન્યનો પ્રમુખ ગુણ હોવાથી ‘ચિત્’ કહેતાં બ્રહ્મની સર્વભાસકતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું હોય છે.

આનંદ : બ્રહ્મનું મુખ્ય સ્વરૂપલક્ષણ તો ‘આનંદ’ જ છે. બ્રહ્મમાં રહેલી અપ્રાકૃત-અલૌકિક વૈષયિક દુઃખોથી અસંસ્પૃષ્ટ અનંત શક્તિઓને કે ગુણધર્મોને ‘આનંદ’ કહેવામાં આવે છે.

તે જ બ્રહ્મ જગત્નો સર્જક-પાલક-સંહારક છે :

બ્રહ્મનું લક્ષણ તેના કાર્યની દૃષ્ટિથી પણ વેદોમાં કરવામાં આવ્યું છે. વેદો કહે છે :

જેના વડે આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના આધારે આ જગત્નું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું છે; અને અંતે જેની અંદર જગત્ સમાઈ જવાનું છે, તે જગત્ના ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયના અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણરૂપ તત્ત્વને ‘બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મ અનંત છે. તેના ગુણધર્મો પણ અનંત છે. વેદો પણ બ્રહ્મના સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકવામાં પોતાને અસમર્થ ગણાવે છે. ત્યારે સામાન્ય જીવ બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ કે ગુણો નું વર્ણન ક્યાંથી કરી શકે ! આમ છતાં બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજવા-માટે તથા તેની બાબતમાં પ્રચારિત કેટલીક ગેરસમજોને દૂર કરવામાટે પણ બ્રહ્મનાં વેદોક્ત કેટલાક ગુણોને જાણવા ખૂબ જ જરૂરી છે.

‘બ્રહ્મ’ કહો કે ‘સર્વવ્યાપિ-તત્ત્વ’ કહો ; અર્થ એક જ :

‘બ્રહ્મ’શબ્દનો અર્થ વ્યાપક થાય છે. વ્યાપક એટલે જે સ્થાન સમય કે વસ્તુ-સ્વરૂપની સીમાઓમાં બંધાયેલું ન હોય તે. આને આપણે થોડીક સરળતાથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ :

સ્થાન/દૈશિકપરિચ્છેદ : બ્રહ્મ કોઈ પણ પ્રકારની સ્થળની સીમામાં બંધાયેલું નથી. એવું કોઈ સ્થળ નથી કે જ્યાં બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ ન હોય. બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સર્વ સ્થળે હોય છે. મારું તમારું કે તમે વાંચી રહ્યા છો તે પુસ્તકનું અસ્તિત્વ કોઈ ચોક્કસ જગ્યા પૂરતું સીમિત હોય છે. દા.ત. જો હું ઘરની અંદર હોઉં તો ઘરની બહાર હોઈ શકતો નથી અને જો બહાર હોઉં તો અંદર હોઈ શકતો નથી. આમ મારું અસ્તિત્વ મર્યાદિત છે. તે જ પ્રમાણે જગત્માં રહેલ દરેક વસ્તુ કે વ્યક્તિ નાની-મોટી સ્થળની મર્યાદામાં બંધાયેલી હોય છે. સ્થળની મર્યાદાને ‘દૈશિકપરિચ્છેદ’ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મને સ્થળની આવી મર્યાદા નડતી નથી હોતી. આખરે બ્રહ્મ જ તો સમગ્ર સૃષ્ટિનો આધાર છે !

સમય/કાલિકપરિચ્છેદ : બ્રહ્મને સમયની પણ કોઈ મર્યાદા નડતી નથી. જગત્ના પદાર્થો સમયની મર્યાદામાં બંધાયેલા હોય છે. ભૂતકાળના પદાર્થોનું અસ્તિત્વ આજે

નથી. આજની અનેક વસ્તુઓ કાલે નહીં રહી જાય. તે જ પ્રમાણે આવતી કાલની અનેક વસ્તુઓ પરમદિવસે નહીં હોય. આવી સમયની મર્યાદા બ્રહ્મને નડતી નથી. ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન આમ ત્રણેય કાળમાં એકી સાથે બ્રહ્મ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કારણ કે કાળ પણ તો બ્રહ્મમાં જ રહેતો હોય છે. સમયની મર્યાદાને ‘કાલિકપરિચ્છેદ’ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ કાલકૃત પરિચ્છેદથી રહિત છે.

વસ્તુસ્વરૂપકૃત પરિચ્છેદ : બ્રહ્મને સ્વરૂપ કે આકાર-પ્રકાર ની પણ મર્યાદા હોતી નથી. ઘોડો પશુ છે પણ મનુષ્ય નથી હોઈ શકતો. મનુષ્ય સ્ત્રી કે પુરુષ હોઈ શકે છે પણ પર્વત કે નદી નથી હોઈ શકતા. આમ જગતના દરેક પદાર્થો કોઈક ને કોઈક સ્વરૂપ કે આકાર-પ્રકારની મર્યાદામાં બંધાયેલા હોય છે. બ્રહ્મને આવી કોઈ પણ મર્યાદા હોતી નથી. બ્રહ્મ એક-અદ્વિતીય હોવા છતાં જગતના સર્વ જડ-ચેતન રૂપોને ખુદ ધારણ કરે છે.

આમ આપણે સમજ્યા કે બ્રહ્મ દેશ કાળ અને સ્વરૂપ ની સીમાઓથી પર હોવાને કારણે સર્વત્ર સર્વદા અને સર્વરૂપે રહેલ છે. આ કારણે જ તેને ‘સર્વવ્યાપી’ કહેવામાં આવે છે અને આ જ અર્થમાં તેને ‘બ્રહ્મ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

તે સર્વવ્યાપી સર્વાત્મક હોવાથી ત્રિવિધ-ભેદ-વિવર્જિત પણ છે :

બ્રહ્મ વસ્તુ કે સ્વરૂપ ની સીમામાં બંધાયેલું નથી તે સાંભળીને કેટલાક ભેદવાદિઓના મનમાં શંકા થતી હોય છે કે જડ જીવ અને અન્તર્યામી થી બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટરૂપે દેખાઈ આવે છે. ત્યારે બ્રહ્મમાં વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ નથી તેવું કેમ કહી શકાય ? આથી બ્રહ્મમાં સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત ભેદો છે તેવું સાબિત થાય છે.

બ્રહ્મના તાત્ત્વિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આ શંકાનું નિરાકરણ સમજતાં પહેલાં ‘સજાતીયભેદ’ ‘વિજાતીયભેદ’ અને ‘સ્વગતભેદ’ કોને કહેવાય તે સમજીશું :

સજાતીયભેદ : કોઈ એક ગુણધર્મ જ્યારે અનેક વસ્તુઓમાં વ્યાપક રીતે તેમના ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ મળી આવતો હોય તો તેને ‘જાતિ’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. અર્જુન યુધિષ્ઠિર દુર્યોધન કર્ણ વગેરે જુદી-જુદી વ્યક્તિઓ છે, પરંતુ, તે બધાને આપણે એક શબ્દ ‘મનુષ્ય’ થી બોલાવી શકીએ છીએ. કારણ કે તે બધામાં મનુષ્યત્વ જાતિ સમાનરૂપે રહેલી હોય છે. એક જ જાતિના હોવાને કારણે બધા મનુષ્યોને ‘સજાતીય’ કહેવામાં આવે છે. અહીં ધ્યાનમાં લેવાની વાત એ છે કે બધા મનુષ્યો જાતિની દૃષ્ટિથી એકજાતીય હોવા છતાં વ્યક્તિની દૃષ્ટિથી ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. આથી મનુષ્યોમાં સજાતીયભેદ છે તેમ કહી શકાય છે. જીવોને બ્રહ્મના સજાતીય માની શકાય છે. બ્રહ્માંશ હોવાને કારણે બ્રહ્મનાં ગુણધર્મો, ચૈતન્ય નિત્યતા વગેરે, જીવમાં પણ રહેલા હોય છે. અહીં ધ્યાનમાં લેવાની વાત એ છે કે જીવોની ઉત્પત્તિ જો બ્રહ્મ સિવાય કોઈ બીજા તત્ત્વથી થઈ હોત તો બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે સજાતીયભેદ સંભવી શકત. બ્રહ્મ પોતે જ જો જીવ-રૂપ બન્યો હોય તો બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે સજાતીયભેદ સંભવી શકતો નથી.

વિજાતીયભેદ : પરસ્પર અસમાન ગુણધર્મો ધરાવનારને ‘વિજાતીય’ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. જડ અને જીવ. જડ પદાર્થોને પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન હોતું નથી. તેઓમાં સુખ-દુઃખ ઈચ્છા પ્રયત્ન વગેરે ગુણો હોતા નથી. જ્યારે જીવમાં આ બધા ગુણો હોય

છે. આથી જડ-જીવ વચ્ચે વિજાતીયભેદ હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષ ગાય-ઘોડો મનુષ્ય-પશુ વગેરે વિજાતીયભેદના દષ્ટાન્તો છે. જડ-જગત્ને બ્રહ્મથી વિજાતીય માની શકાય છે. હકીકતમાં તો જીવની માફક જ જડ-જગત્ પણ બ્રહ્મનો જ અંશ હોય છે. છતાં, જીવની તુલનામાં જડ પદાર્થોમાં બ્રહ્મના ગુણધર્મોનો તિરોભાવ વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. આથી જડને વિજાતીય માનવામાં આવે છે. આ વિજાતીયતા, પરંતુ, તાત્ત્વિક નથી. લીલાની સિદ્ધિમાટે અનેક નામ-રૂપો ધારણ કરવાની ઈચ્છાથી ખુદ બ્રહ્મમાં જ અને પોતે બ્રહ્મે જ પ્રકટ કરેલી આ વિજાતીયતા છે. આથી તત્ત્વદષ્ટિએ જડ પદાર્થો જ્યારે બ્રહ્મથી વિજાતીય નથી, ત્યારે બ્રહ્મ અને જડ વચ્ચે વિજાતીયભેદ પણ ક્યાંથી શક્ય હોય ?

સ્વગતભેદ : વૃક્ષ અને તેની ડાળીઓ નો, શરીર અને તેના અંગો નો કે મશીન અને તેના સ્પેઅર-પાર્ટ્સ વચ્ચેના ભેદોને ‘સ્વગતભેદ’ કહેવામાં આવે છે. એક અવયવી વસ્તુમાં રહેલા અવયવોનાં ખંડોના ભેદને ‘સ્વગતભેદ’ કહેવામાં આવે છે. અન્તર્યામી એ બ્રહ્મનું એક વિશિષ્ટ રૂપ છે. અન્તર્યામીનું કાર્ય પ્રત્યેક જીવમાં રહીને તેનું નિયમન કરવાનું હોય છે. અન્તર્યામીમાં બ્રહ્મના સત્ ચિત્ અને આનંદ આમ ત્રણેય ગુણધર્મો પ્રકટ હોય છે. આથી જડ તેમજ જીવ ની તુલનામાં અન્તર્યામીને બ્રહ્મનો સ્વગતભેદ માનવામાં આવે છે. તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં અન્તર્યામી અને બ્રહ્મ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી. કારણ કે અન્તર્યામીરૂપે પણ બ્રહ્મ પોતે જ પ્રકટ થતું હોય છે. આથી બ્રહ્મ અને અન્તર્યામી વચ્ચે સ્વગતભેદ પણ સંભવી શકતો નથી.

સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત ભેદોથી રહિત હોવાથી બ્રહ્મની વ્યાપકતા નિર્દુષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. વ્યાપકતા જ બ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય છે. સર્વત્ર સર્વદા અને સર્વરૂપમાં બ્રહ્મ અવસ્થિત હોવાને કારણે જ સમગ્ર સૃષ્ટિનું નિયમન કરનારો ઈશ્વર પણ તે જ છે.

તે અનેક દિવ્ય ગુણધર્મોથી પરિપૂર્ણ હોય છે :

સાકાર : વ્યાપક હોવા છતાં બ્રહ્મ સાકાર પણ છે. જેમ ધ્વનિના તરંગો દેશ વિદેશ તથા અવકાશ વગેરે સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત હોય છે. વ્યાપક રૂપમાં તે સાંભળી નથી શકાતાં પરંતુ રેડીઓમાં તે જ ધ્વનિ-તરંગો શબ્દના રૂપમાં સાકાર પણ બની જતાં હોય છે. ધ્વનિતરંગોની જ માફક દષ્ટિતરંગો પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોય છે. વ્યાપક રૂપમાં તેને પણ આપણે જોઈ શકતાં નથી પરંતુ ટેલીવીઝન સેટમાં તે જ વ્યાપક તરંગો સાકારદશ્ય પણ બની જતાં હોય છે. આ જ રીતે બ્રહ્મ વ્યાપક પણ છે અને તેમ છતાં સાકાર પણ છે જ.

અવ્યય : બ્રહ્મનાં ઉત્પત્તિ-નાશ થતા નથી. તે સનાતન-અવિનાશી તત્ત્વ છે. સૃષ્ટિ દરમ્યાન જડ જીવ વગેરે અનેક રૂપોને ધારણ કરતું હોવા છતાં બ્રહ્મમાં કોઈ પણ વિકાર આવતો નથી. આ કારણે બ્રહ્મને ‘અવ્યય’ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મની માફક જ બ્રહ્મના અપ્રાકૃત-અલૌકિક અનંત ગુણ-ધર્મો પણ વિકારરહિત અવિનાશી કે અવ્યય હોય છે. વિકારરહિત હોવું એ જ બ્રહ્મનું વીર્ય છે. ‘વીર્ય’ એટલે સામર્થ્ય. અવિનાશી હોવું તે જ વીર્યવાન કે સામર્થ્યશાલી હોવું કહેવાય.

સર્વસમર્થ : બ્રહ્મ સર્વ પ્રકારની અલૌકિક શક્તિઓથી સમ્પન્ન = સર્વસમર્થ હોવાને કારણે તેને ‘કર્તુ-અકર્તુ-અન્યથાકર્તુ-સમર્થ’ કહેવામાં આવે છે :

કર્તુ-સમર્થ : જે જીવો જપ તપ યજ્ઞ ધ્યાન યમ નિયમ વગેરે શાસ્ત્રીય સાધનોથી રહિત હોય છે તેઓને પણ ઉત્તમ ફળનું દાન કરવામાટે બ્રહ્મ સમર્થ છે. આ બ્રહ્મના કર્તુ-સમર્થ

હોવાનું પ્રમાણ છે. વ્રજભક્તો ઉપરોક્ત સર્વ સાધનોથી રહિત હતાં છતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યોગીઓ કે જ્ઞાનીઓ માટે પણ દુર્લભ હોય તેવું પરમ ફળ તેઓને આપ્યું.

અકર્તુ-સમર્થ : કોઈ વ્યક્તિ ગમે તેટલા શાસ્ત્રીય સાધનોથી સમ્પન્ન હોય છતાં જો બ્રહ્મની ઈચ્છા તેને ફળ આપવાની ન હોય તો તેને કોઈ પણ પ્રકારનું ફળ ન આપવામાટે પણ બ્રહ્મ સમર્થ છે. આ બ્રહ્મના અકર્તુ-સામર્થ્યનું દૃષ્ટાન્ત છે.

અન્યથાકર્તુ-સમર્થ : ભગવચ્ચરિત્રોના અવલોકનથી એવું પણ જોવામાં આવે છે કે જે લોકોએ ભગવાન પ્રત્યે કામ ક્રોધ લોભ મોહ જેવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ભાવો રાખ્યા હતા તેવા દુષ્ટસાધન કુબ્જા પૂતના કંસ શિશુપાલ વગેરેનો પણ ઉદ્ધાર ભગવાને કર્યો હતો. આ બ્રહ્મનું અન્યથાકર્તુ-સામર્થ્ય છે.

સર્વસમર્થ હોવું એ બ્રહ્મનો યશ છે. યશ તેનો જ ફેલાતો હોય છે કે જે સર્વશક્તિમાન હોય. ગુણરહિતની કીર્તિનું ગાન કોણ કરે ? શક્તિરહિતને પામવા કે જાણવા પણ કોણ ઈચ્છા રાખે ? સામર્થ્યરહિતને પામવાથી પણ શો લાભ ? આથી બ્રહ્મને નિર્ગુણ નિર્ધર્મક માનનારાઓ બ્રહ્મને અનુપાસ્ય અપ્રાપ્ય અજ્ઞેય અને અફલ બનાવી દેતા હોય છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ નિર્ગુણ નિર્ધર્મક ન હોઈ અપ્રાકૃત અલૌકિક સર્વગુણોથી સમ્પન્ન છે અને આથી જ બ્રહ્મ બધામાટે ઉપાસ્ય જ્ઞેય પ્રાપ્ય અને ફલરૂપ છે. આ બ્રહ્મનો યશ છે.

સ્વતન્ત્ર : અપરિમિત-જ્ઞાન-શક્તિ અને અપરિમિત-ક્રિયા-શક્તિ હોવાને કારણે બ્રહ્મ સ્વતન્ત્ર છે. જ્ઞાન હોય પણ ક્રિયાશક્તિ ન હોય તો માણસ પરતન્ત્ર બની જતો હોય છે. અનેક ભણેલા-ગણેલા પણ્ડિત લોકો શા માટે બીજાની ચાકરી કરતા જોવા મળે છે ? આનું કારણ તેમનામાં ક્રિયાશક્તિનો અભાવ હોય છે. તે જ પ્રમાણે ક્રિયાશક્તિ હોય પણ જ્ઞાન ન હોય તો તેવો માણસ પણ પરતન્ત્ર બની જતો હોય છે. મજૂરમાં તેના માલિક કરતાં અનેકગણી વધુ શક્તિ હોઈ શકે છે પરન્તુ જ્ઞાનશક્તિના અભાવમાં પરતન્ત્ર બનીને તે જીવનપર્યન્ત મજૂરી જ કર્યા કરતો હોય છે. પરતન્ત્રતાથી મુક્તિ તે જ મેળવી શકે છે કે જેનામાં જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ આમ બન્ને શક્તિઓ હોય. બ્રહ્મ અનંત જ્ઞાનશક્તિ તેમજ અનંત ક્રિયાશક્તિ, આમ બન્ને શક્તિઓથી સમ્પન્ન હોવાને કારણે સ્વતન્ત્ર છે. બ્રહ્મનું સ્વાતુર્ય જ બ્રહ્મની શ્રી-શોભા છે. વાઘ ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોય પરન્તુ જો તે પીંજરામાં પુરા-યેલો હોય તો તેની બધી શોભા સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. તે જ પ્રમાણે ગમે તેટલો પણ્ડિત પણ જો કોઈની ચાકરી કરતો હોય તો તેની શોભા પણ રહેતી નથી. આથી શોભા તો તેની જ હોય છે કે જે સ્વતન્ત્ર હોય. આથી જ બ્રહ્મના સ્વાતુર્યને તેની ‘શ્રી=શોભા’ કહેવામાં આવે છે.

સર્વેશ્વર : સ્વતન્ત્ર હોવાને કારણે બ્રહ્મ ઉપર માયા વગેરે કોઈ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકતું નથી. બ્રહ્મને કોઈ પોતાના વશમાં કરી શકતું નથી. ઉલટાનો બ્રહ્મ જ સર્વને પોતાના વશમાં રાખતો હોય છે. આથી જ બ્રહ્મને ‘સર્વેશ્વર’ પણ કહેવામાં આવે છે.

સર્વજ્ઞ : બ્રહ્મ જો સર્વત્ર સર્વદા અને સર્વવસ્તુમાં વ્યાપ્ત હોય છે તો એવી કઈ બાબત હોઈ શકે છે કે જે બ્રહ્મની જાણકારીથી બહાર હોય ! આથી જ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ પણ છે. સર્વજ્ઞતા એ બ્રહ્મનો જ્ઞાન ગુણ છે.

નિર્ગુણ : બ્રહ્મ અપ્રાકૃત અલૌકિક અનંત ગુણોથી સમ્પન્ન હોવા છતાં પ્રાકૃત લૌકિક સર્વ ગુણોથી રહિત છે. આ કારણે બ્રહ્મને ‘નિર્ગુણ’ કે ‘નિર્ધર્મક’ પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત હોવું એ જ બ્રહ્મનો વૈરાગ્ય ગુણ છે.

આ પ્રકારે બ્રહ્મના ^૧વ્યાપકતા=ઐશ્વર્ય ^૨અવ્યયતા=વીર્ય ^૩સર્વશક્તિમત્તા=યશ ^૪સ્વાતુર્ય=શ્રી ^૫સર્વજ્ઞ=જ્ઞાન અને ^૬પ્રાકૃતગુણવર્જિતતા=વૈરાગ્ય, આમ છ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું. આ સિવાય પણ બ્રહ્મના બીજા અનેક ગુણધર્મોનું નિરૂપણ શાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે.

સર્વાધાર : સૃષ્ટિનું સર્જન કરીને તેના આધારરૂપે બ્રહ્મ પોતે બનતું હોવાથી બ્રહ્મને ‘સર્વાધાર’ પણ કહેવામાં આવે છે.

સર્વવિલક્ષણ : સમુદ્ર તરંગોરૂપે પ્રકટ થતો હોવા છતાં તરંગોમાં તે સમાપ્ત થઈ નથી જતો, કેમકે તે પરિપૂર્ણ છે. તે જ પ્રકારે અસંખ્ય જડ-જીવ-રૂપે બ્રહ્મ પ્રકટ થતો હોવા છતાં તે જડ-જીવ-આદિમાં સમાપ્ત થઈ જતો નથી. તરંગોરૂપે બનવા છતાં સમુદ્રનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ રહેતું હોય છે. તેમ જ બ્રહ્મ સર્વરૂપ હોવા છતાં સર્વથી સ્વતંત્ર-વિલક્ષણ પણ છે જ.

આનું કારણ સમજવા જેવું છે :

પિતાના ગુણો પુત્રમાં આવતા હોય છે, પુત્રના પિતામાં નહીં. સમુદ્રના ગુણો તરંગોમાં આવતા હોય છે, તરંગોના ગુણો સમુદ્રમાં નહીં. આનાઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત થાય છે કે હંમેશા કારણના ગુણો જ કાર્યમાં આવતા હોય છે, કાર્યના ગુણો કારણમાં આવતા નથી. આથી જ બ્રહ્મ જ્યારે જડ કે જીવ ના રૂપોને ધારણ કરે છે ત્યારે તે જડની માફક અચેતન કે જીવની માફક આશુ કે પરિચ્છિન્ન બની નથી જતો. આ કારણે જ બ્રહ્મને ‘સર્વવિલક્ષણ’ કહેવામાં આવે છે.

અભિન્નનિમિત્તોપાદાન : સૃષ્ટિનું નિમિત્ત તથા ઉપાદાન આમ બન્ને કારણરૂપ બ્રહ્મ જ છે (આનું નિરૂપણ વિસ્તારપૂર્વક થઈ ચુક્યું છે).

વિરુદ્ધધર્માશ્રય : તત્ત્વતઃ બ્રહ્મ એક-અદ્વિતીય હોવા છતાં સૃષ્ટિ સમયે તે અનેક વિરુદ્ધ રૂપોને ધારણ કરે છે. પોતે વ્યાપક હોવા છતાં જીવરૂપે આશુ બની જાય છે. સર્વકારણોનું પણ કારણ હોવા છતાં જગદ્ગૂરૂપે કાર્ય પણ બની જાય છે. સર્વરૂપોને ધારણ કરતું હોવા છતાં તે સર્વથી વિલક્ષણ પણ છે. આવા પરસ્પર અનેક વિરુદ્ધ ધર્મોને ધારણ કરતું હોવાથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ-ધર્માશ્રય છે.

તર્કાગોચર : બ્રહ્મના સ્વરૂપને તર્કની સંકુચિત બુદ્ધિસામર્થ્યથી સમજી શકાતું નથી. બ્રહ્મની વ્યાપકતા વિરુદ્ધધર્માશ્રયતા વગેરેને કારણે તર્કના નિયમો બ્રહ્મની સામે પાછા પડે છે. આ કારણે બ્રહ્મને ‘યુક્ત્યગોચર’ કે ‘તર્કાગોચર’ કહેવામાં આવે છે.

અદૃશ્ય : બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અપ્રાકૃત અલૌકિક હોવાને કારણે મનુષ્ય પોતાની પ્રાકૃત-લૌકિક ઈન્દ્રિયો વડે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે અનધિકારી-અયોગ્ય જીવો પણ બ્રહ્મનું દર્શન કરી શકતા નથી. આથી બ્રહ્મને ‘અદૃશ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

સ્વેચ્છયા-દૃશ્ય : અદૃશ્ય હોવ છતાં બ્રહ્મ જેને પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવા ઈચ્છે છે તેની સામે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ પણ કરે છે. આથી બ્રહ્મ, ક્યારેક, સ્વેચ્છયા દૃશ્ય પણ બનતું હોય છે. અવતારકાલ તથા અનવતારકાલ માં પણ ભગવાનના દર્શન અનેક જીવોએ કર્યા હોવાનું પુરાણો તથા લોક માં પ્રસિદ્ધ છે જ.

દર્શન આપવા કે ન આપવા એ બ્રહ્મની સ્વતંત્ર ઈચ્છાઉપર નિર્ભર કરે છે. ભગવાનના દર્શન પણ બધાને એકસરખા થતાં નથી હોતા. જે જીવાત્મા સામે ભગવાન પોતાનું જેવું અને જેટલું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની ઈચ્છા કરે છે તેને ભગવાનનું તેવું અને તેટલું જ સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થતું હોય છે. આનું પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત કંસની સભામાં પધારતા ભગવાનના દર્શન ભિન્ન-ભિન્ન

ભાવવાળા ભક્તોને ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે થયા હોવાનું છે. કંસની સભામાં પધારતા ભગવાન સ્ત્રિઓને કામદેવ જેવા લાગતા હતાં, ગોપ-સખાઓને મિત્ર જણાતા હતાં, વડીલોને સુકુમાર બાળક જેવા દેખાતા હતાં, જ્યારે કંસના પહેલવાનોને તો ભગવાન સાક્ષાત્ મૃત્યુરૂપે દેખાતા હતાં. જેના હૃદયમાં જેવો ભાવ હોય છે ભગવાન તેને તેવા રૂપે જ દર્શન આપતા હોય છે. ઉક્ત ઘટનાથી એ સિદ્ધાન્ત સમજી શકાય છે કે અવતારના સમયમાં પણ ભગવાન બધા જીવોને પોતાના સચ્ચિદાનન્દ અલૌકિક સ્વરૂપના દર્શન નથી આપતાં. આનો અર્થ એવો પણ નથી સમજવાનો કે ભગવાનના તે-તે રૂપો પ્રાકૃત કે લૌકિક હોય છે. ભગવાનના દર્શન પ્રાકૃત બાળક, કિશોર કે યુવા રૂપે અથવા તો શત્રુ કે મહાપુરુષ રૂપે થતા હોવા છતાંય તત્ત્વતઃ તો ભગવાન હંમેશા સચ્ચિદાનન્દરૂપ અલૌકિકજ હોય છે. જે લોકોનો એવો ઉચ્ચ અધિકાર હોતો નથી કે તેઓ ભગવાનના સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપના દર્શન કરી શકે તેઓને “જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ” ન્યાયે ભગવાન તારતમ્યથી દર્શન આપતાં હોય છે. અજ્ઞાની પુરુષોને લોકસદૃશ પ્રકટ રૂપ અનુભવાય પણ તેની સચ્ચિદાનન્દાત્મકતા ન જણાય. શુષ્ક જ્ઞાની પુરુષોને બ્રહ્મની સચ્ચિદાનન્દાત્મકતા જણાય પરંતુ લોકસદૃશ રૂપ તેમને અદ્ભુત કે વિસ્મયજનક જ લાગે. જ્ઞાની-ભક્ત પુરુષોને લોકસદૃશ પ્રકટ રૂપ અને સચ્ચિદાનન્દાત્મકતા બેઉ એકી સાથે – ભગવદ્ભક્તિ કે ભગવલ્લીલા માં જ્યારે જેવા અનુભવની અપેક્ષા વધુ હોય ત્યારે પ્રભુ તેવા –જણાય, પ્રભુની વિરુદ્ધધર્મશ્રિયતાને તેઓ જાણી-માની કે માણી શકતાં હોવાથી.

સમાન : બ્રહ્મની સૃષ્ટિમાં કોઈક જડરૂપે હોય છે તો કોઈક જીવરૂપે. જીવોમાં પણ મનુષ્યો તો સાધનાચરણદ્વારા પોતાનો આત્મોદ્ધાર કરવા સમર્થ હોય છે; જ્યારે કે સાધનાચરણના સામર્થ્યથી વિહીન પશુ-પક્ષિઓ બિચારા આત્મોદ્ધાર પણ કરી શકતા નથી હોતા. જીવોમાં કોઈક સુન્દર તો કોઈક કુરૂપ, કોઈક સમર્થ તો કોઈક અસમર્થ, કોઈ સુખી તો કોઈ દુઃખી, કોઈ મુક્તિ-યોગ્ય તો કોઈ મુક્તિ-અયોગ્ય, કોઈ પાપી તો કોઈ પુણ્યશાલી વગેરે હોય છે. આને કારણે એવું કોઈને ચોક્કસ જ લાગશે કે બ્રહ્મની સૃષ્ટિ અસમાનતા, ભેદભાવ, પક્ષપાત કે વિષમતા થી ભરપૂર છે. આવી અણસમજને કારણે જ બ્રહ્મમાં અસમાનતા-વિષમતાનો દોષારોપણ અજ્ઞાની લોકોદ્વારા વારં વાર થતું જ રહે છે.

બ્રહ્મના અસમાન પક્ષપાતી કે કૂર હોવાનાં આક્ષેપોને નિરાધાર અને અજ્ઞાનથી પ્રેરિત સમજવા જોઈએ. ખરેખર જોતાં બ્રહ્મમાં અસમાનતા કે કૂરતા હોઈજ નથી શકતી. કારણ કે અસમાન કે કૂર થવામાટે બ્રહ્મને પોતાનાથી કોઈ ભિન્ન વ્યક્તિ કે વસ્તુ ની જરૂર પડશે. બ્રહ્મની સમસ્ય ગણો તો સમસ્ય અને વિશિષ્ટતા ગણો તો વિશિષ્ટતા એ છે કે તે અસમાન કે કૂર થવામો પોતાનાથી ભિન્ન હોય તેવો ‘કોઈક’ લાવે ક્યાંથી ? બ્રહ્મ સિવાય અહીં બીજું કોઈ હોય તોને ! હવે જો બ્રહ્મ પોતે જ જડ-જીવ, ધની-નિર્ધન, મોટો-નાનો, પાપી-પુણ્યાત્મા વગેરે બનતું હોય તો બ્રહ્મના ઉપર અસમાન પક્ષપાતી કે કૂર હોવાનો આક્ષેપ થઈ જ નથી શકતો. જડ-જીવાત્મક જગત્ એ બ્રહ્મની આત્મસૃષ્ટિ છે આથી બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સર્વસમ જ છે.

કર્મફળદાતા : સારા કર્મો કરનારાં સારું ફળ પ્રાપ્ત કરય છે. ખરાબ કર્મો કરનારાં ખરાબ ફળ પ્રાપ્ત કરતાં હોય છે. આવું બે-પાંચ-દસ દશાન્તોમાં જોયા પછી કેટલાક લોકો એવી ધારણા બાંધી લેતા હોય છે કે મનુષ્ય પોતાના કર્મથી ફળને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ ધારણાનો અર્થ જો એવો થતો હોય કે ઈશ્વરની ઈચ્છા કે નિયંત્રણ વિના કર્મ પોતે જ સ્વતંત્ર કે નિરપેક્ષ રૂપે મનુષ્યને ફળ આપતો હોય છે તો આ ધારણા તદ્દન ખોટી છે. કોઈ પણ ફળ મનુષ્ય સ્વપ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. અરે ! મનુષ્ય જ્યારે કોઈ કર્મ પણ, ઈશ્વરેચ્છા વિના, કરવામાં સમર્થ નથી હોતો ત્યારે કર્મફળને ઉત્પન્ન કરવામાટે ક્યાં થી સ્વતંત્ર બની શકવાનો છે ! સારા કે ખરાબ બધા પ્રકારનાં કર્મફળો ઈશ્વર પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી જ આપતો હોય છે. ફળ આપવામાં ઈશ્વરમાટે એ જરૂરી નથી હોતું કે તે મનુષ્યનાં કર્મોને જોઈનેજ ફળ આપે. ઈશ્વર ઈચ્છે તો કર્મને લક્ષ્યમાં લે પણ અને ઈચ્છે તો ન પણ લે. કર્મનિયતિનાં બધા નિયમો જીવને લાગુ પડતા હોય છે. ઈશ્વર તો બધા નિયમો કે શાસ્ત્રો થી ઉપર સ્વતંત્ર હોય છે. ક્યારેક કર્મનિયમોમાં બંધાઈ જવાની લીલા પ્રકટ કરતો હોય તો તે પણ તેની ઈચ્છાને આધીનજ હોય છે –કર્મનિયમોને આધીન નહીં. જેમ પોતાની ઈચ્છાથી લોકો પેટઉપર બેસ્ટ બાંધી લેતા હોય છે !

ઉપરોક્ત ગુણો સિવાય સ્મૃતિ-પુરાણોમાં બીજા પણ બ્રહ્મનાં અનેક ગુણોનું વર્ણન જોવા મળે છે. તદનુસાર શ્રીમદ્ભાગવત બ્રહ્મના આવા કેટલાક ગુણોનું વર્ણન કરે છે :

સત્ય પવિત્રતા દયા ક્ષમા ત્યાગ સન્તોષ નમ્રતા શમ દમ તપ સામ્ય સહનશીલતા ઉદાસીનતા શૌર્ય તેજ બલ સ્મૃતિ કુશલતા કાન્તિ ધૈર્ય મુદ્રતા પ્રગલ્ભતા પ્રશ્રય શીલ શક્તિ ગમ્ભીરતા સ્થિરતા માન અનલંકાર વગેરે વગેરે.

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ :

ઉપનિષદો જેને ‘બ્રહ્મ’ ‘પરબ્રહ્મ’ ‘આત્મા’ ‘સત્ય’ ‘રસ’ ‘આનન્દ’ ‘અનન્ત’ ‘ભૂમા’ કે ‘નારાયણ’ વગેરે કહે છે તે શ્રીકૃષ્ણજ છે. તે જ પ્રમાણે પુરાણો જેને ‘ભગવાન્’ કહે છે અથવા તો સ્મૃતિઓ જેને ‘પુરુષોત્તમ’ કે ‘પરમાત્મા’ કે ‘પરમેશ્વર’ કહે છે તે પણ શ્રીકૃષ્ણજ છે. આથી પૂર્વેકત બધા અલૌકિક ગુણો પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનાજ છે તેમ સમજવું.

અક્ષરબ્રહ્મ :

સૃષ્ટિને પ્રકટ કરવાની ઈચ્છા થતાં પરબ્રહ્મ સહુ પ્રથમ પોતાના અક્ષરબ્રહ્મરૂપી પાસાને સક્રિય કરે છે. અક્ષરબ્રહ્મમાં પરબ્રહ્મના સત્ ચિત્ તથા આનન્દ આ ત્રણેય ગુણધર્મો પ્રકટ હોય છે. પરબ્રહ્મની ઈચ્છાથી અક્ષરબ્રહ્મ જ જડ-જીવાત્મક સૃષ્ટિરૂપે પરિણમે છે. આથી સૃષ્ટિને પ્રકટ કરવામાટે પરબ્રહ્મે ધારણ કરેલા સર્વકારણ-કારણરૂપને ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ કહેવામા આવે છે.

અક્ષરબ્રહ્મનો પરબ્રહ્મ સાથેનો સમ્બન્ધ :

અક્ષરબ્રહ્મ એ પરબ્રહ્મનો ધર્મ(ગુણધર્મ) કે શક્તિ પણ છે અને પરબ્રહ્મ નું ધામ(નિવાસસ્થાન) પણ છે. આથી અક્ષરબ્રહ્મનો પરબ્રહ્મ સાથે ધર્મ-ધર્મી તથા ધામ-ધામી હોવાનો વિલક્ષણ સમ્બન્ધ છે.

ધર્મ-ધર્મી-સમ્બન્ધ : ધર્મ હંમેશા ધર્મીમાં જ રહેતો હોય છે. દા.ત. પુષ્પ ધર્મી છે તો તેમાં રહેનારી ગન્ધ તે પુષ્પનો ધર્મ હોય છે. સૂર્ય ધર્મી છે તો તે સૂર્યમાં રહેનારો પ્રકાશ તેનો ધર્મ હોય છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ પરબ્રહ્મનો ધર્મ કે શક્તિ છે. આથી ધર્મદૃષ્ટિથી તેને વિચારવામા આવે છે ત્યારે સૂર્યના પ્રકાશની માફક અક્ષરબ્રહ્મ પરબ્રહ્મમાં રહેલો જણાય છે.

ધામ-ધામી-સમ્બન્ધ : ઘરના માલિકને ‘ધામી’ કહેવામા આવે છે જ્યારે કે ઘરને ‘ધામ’ કહેવામા આવે છે. ધામી ધામમાં રહેતો હોય છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ પરબ્રહ્મનું ધામ છે. હવે જો ધામદૃષ્ટિથી જોવામા આવે તો પરબ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મમાં રહેલું જણાશે.

પરબ્રહ્મમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને અક્ષરબ્રહ્મમાં પરબ્રહ્મ ! આ સમ્બન્ધ મનુષ્યની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિથી સમજમાં ન આવે એવો અશક્ય સમ્બન્ધ જણાય છે, પરન્તુ, વિરુદ્ધધર્માશ્રય હોવાથી બ્રહ્માટે કંઈ પણ અશક્ય નથી હોતું. અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ વચ્ચેના આ વિલક્ષણ સમ્બન્ધને વસ્ત્ર અને તાંતણાં ના દૃષ્ટાન્તના આધારે થોડાક અંશે સમજી શકાય છે :

એક તૈયાર વસ્ત્રને જો અવયવીના રૂપમાં જોવામાં આવે તો કપડામાં વણાયેલા તાણાં-વાણાં કપડાના અવયવરૂપે જણાશે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં વસ્ત્રને ‘ધર્મી’ અને તાંતણાંઓને ‘ધર્મ’ કહેવાશે. અર્થાત્ “વસ્ત્રમાં તાંતણાંઓ રહે છે” એમ કહેવું પડશે. આજ દૃષ્ટાન્તને બીજી દૃષ્ટિથી વિચારિએ તો તાંણાં-વાણાંઓને વણવાથી કપડું તૈયાર થતું હોય છે. આથી, તાંતણાંઓ કપડાનું ‘ઉપાદાન’ કે ‘સમવાયી-કારણ’ કહેવાશે કે જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય છે. તાંતણાંઓમાં ઉત્પન્ન થતું હોવાથી કપડું

‘કાર્ય’ કહેવાય છે. કાર્ય હર્મેશા પોતાના ઉપાદાન કારણમાં રહેતું હોય છે. જેમ માટલું માટીમાં કે ઘરેણાં સોના-ચાંદીમાં રહેતાં હોય છે. કારણને ‘ધર્મી’ કહેવાય છે જ્યારે કે કાર્યને ‘ધર્મ’ કહેવામા આવે છે. એટલે આ દષ્ટિથી જોવા જતાં તાંતણાંઓ ધર્મી બની જાય છે અને કપડું ધર્મ. હવે આપણને તાંતણાંઓમાં કપડું રહેતું હોય એવું લાગશે.

ઉપરોક્ત દષ્ટાન્તમાં આપણે જોયું કે જોવાનો દષ્ટિકોણ બદલાઈ જવાથી ધર્મ-ધર્મીમાં પણ પરસ્પર ઉલટા-સુલતી હોય છે. તે જ પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મને પણ જોવાનો દષ્ટિકોણ બદલાતાં અક્ષરબ્રહ્મ ક્યારેક ધર્મરૂપે તો ક્યારેક ધામરૂપે પ્રતીત થાય છે.

ગણિતાનન્દ :

પરબ્રહ્મને જો ફૂલ સમજવામાં આવે તો અક્ષરબ્રહ્મ તેની સુગન્ધ છે. સુગન્ધની તીવ્રતા જેટલી ફૂલમાં હોય છે તેટલી પ્રસરેલ સુગન્ધમાં હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે જેટલો આનન્દ પરબ્રહ્મમાં હોય છે તેટલો અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રકટ જણાતો નથી. આ કારણે અક્ષરબ્રહ્મને ‘ગણિતાનન્દ’ કહેવાય છે. અહીં ફરીથી યાદ કરી લેવું જોઈએ કે પરબ્રહ્મના ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન વૈરાજ અપરિ-ચ્છિન્નત્વ સર્વભવનસામર્થ્ય વગેરે પૂર્વોક્ત અપ્રાકૃત-અલૌકિક ગુણધર્મોને ‘આનન્દ’શબ્દથી કહેવામા આવે છે.

નિરાકાર :

જેમ સૂર્ય સાકાર હોય છે પરન્તુ ચોમેર ફેલાયેલો તેનો પ્રકાશ વ્યાપક=નિરાકાર હોય છે, તેમ પરબ્રહ્મ સાકાર છે જ્યારે કે અક્ષર-બ્રહ્મ તેની વ્યાપકતા હોવાથી નિરાકાર છે. અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનમાર્ગથી થાય છે જ્યારે કે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ ભક્તિથી થાય છે.

અક્ષરબ્રહ્મની પ્રતીતિમાં અધિકારભેદ :

જ્ઞાની અને ભક્ત ને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રતીતિ ભિન્ન-ભિન્નરૂપે થતી હોય છે. ભક્તની દષ્ટિ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને શોધતી હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મનું દર્શન ભક્તને પરબ્રહ્મના ધામ તરીકે થતું હોય છે. જ્યારે, જ્ઞાનીની દષ્ટિ ધામી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ સુધી પહોંચી શકતી ન હોવાથી તેને અક્ષરબ્રહ્મનું દર્શન ધામરૂપે થતું નથી. જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રતીતિ વ્યાપક સચ્ચિદાનન્દ સ્વયંપ્રકાશ ગુણાતીત વગેરેરૂપે થતી હોય છે. જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ ફળ મળે છે.

સૃષ્ટિપ્રક્રિયા :

ધી એક કાર્ય છે. ધીનું કારણ દૂધ હોય છે. પરન્તુ દૂધમાંથી સીધું જ ધી ઉત્પન્ન થઈ નથી જતું. દૂધનું પ્રથમ દહીં બને છે, દહીંની છાસ બને છે, છાસમાંથી માખણ બને; અને છેલ્લે તબક્કે ધી હાથમાં આવતું હોય છે. આ ક્રમમાં ધીનું કારણ માખણ, માખણનું કારણ છાસ, છાસનું કારણ દહીં અને દહીંનું કારણ દૂધ બનતું હોય છે. અહીં દૂધ એ કાર્યરૂપ ધી સહિત ધીના જેટલા પણ કારણો છે તે બધાનું આદિકારણ ગણાય છે. આ દષ્ટાન્તમાં એક છેવાડે દૂધ છે જ્યારે કે બીજે છેવાડે ધી છે. દૂધને આદ્યકારણ માની શક્યા જ્યારે ધી એ અન્તિમ કાર્ય છે. દૂધ અને ધી ની વચ્ચે અનેક કારણોની કડીઓ છે. તે જ પ્રમાણે પ્રકૃત સન્દર્ભમાં એક છેવાડે પરબ્રહ્મ છે જ્યારે બીજે છેવાડે જડ-જીવાત્મક જગત્ છે. પરબ્રહ્મ આદ્યકારણ છે જ્યારે જગત્ એ અન્તિમ કાર્ય છે. પરબ્રહ્મ અને જગત્ વચ્ચે કારણ-કાર્યભાવની અનેક કડીઓ જોડાયેલી હોય છે. આ કડીઓનું જ્ઞાન થય તો આપણે સમજી શકીશું કે બ્રહ્મમાંથી જગતનું પ્રાકટ્ય કઈ પ્રક્રિયાથી થયું.

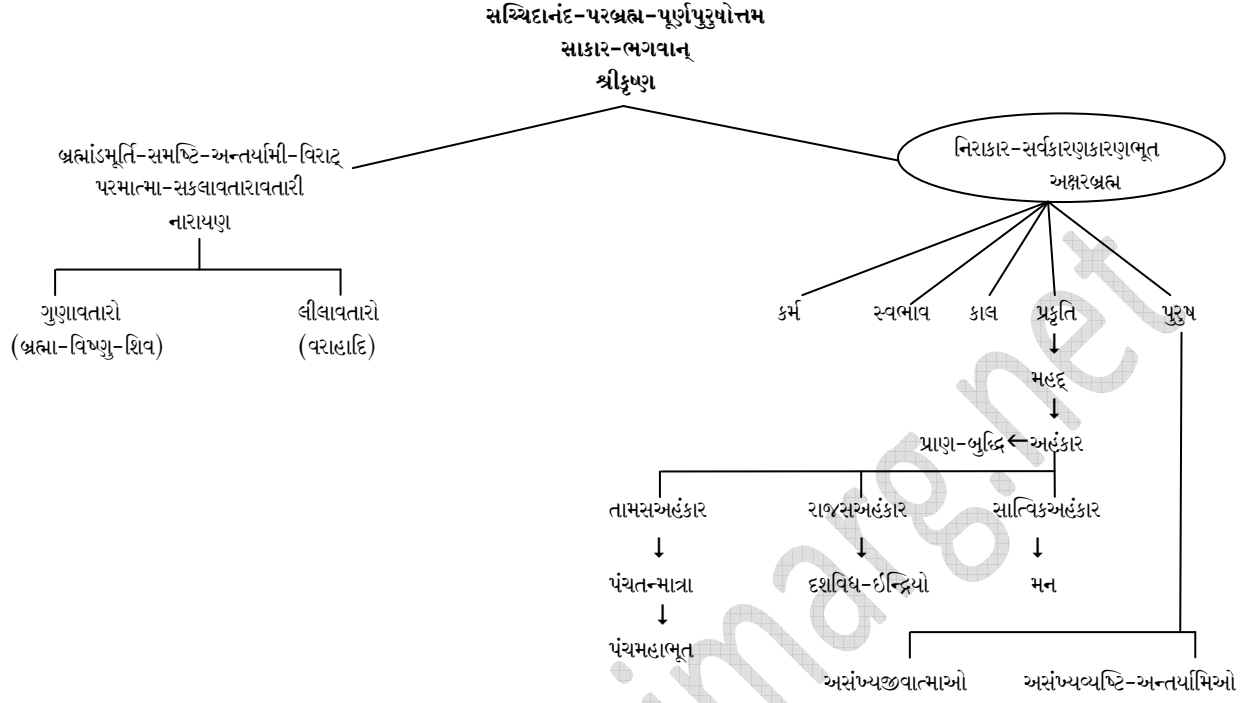
પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિનું નિર્માણ અક્ષરબ્રહ્મમાં કરે છે. આથી સૃષ્ટિના નિર્માણની શરૂઆતરૂપે અક્ષરબ્રહ્મમાં ^૧કાલ ^૨કર્મ ^૩સ્વભાવ ^૪પ્રકૃતિ અને ^૫પુરુષ -આટલા તત્ત્વો સહુ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. મકાનનું નિર્માણ કરવામાટે જેમ સિમેન્ટ ઈંટો પથ્થર ચૂનો લોખંડ વગેરે વપરાતા હોય છે તેમ કાલ-કર્મ-સ્વભાવાદિને આ સૃષ્ટિનાં ચૂના-પથ્થર જેવા સમજવા જોઈએ. અક્ષરબ્રહ્મના સત્-ચિત્-આનન્દાત્મક હોવાથી, તેના સત્ અને ચિત્ ગુણધર્મોથી કાલ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે આનન્દથી વ્યષ્ટિ-અન્તર્યામીની ઉત્પત્તિ થતી હોય છે. અક્ષરબ્રહ્મની સદંશભૂત સત્-રજ-તમોગુણાત્મિકા પ્રકૃતિમાંથી

મહત્ત્વ, અલંકાર, પાંચ તન્માત્રાઓ(શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગન્ધ), પાંચ મહાભૂતો(આકાશ વાયુ તેજ જલ પૃથ્વી), પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો(આંખ નાક કાન જીભ ત્વચા), પાંચ કર્મેન્દ્રિયો(હાથ પગ મોઢું ઉપરથ=જનનેન્દ્રિય પાયુ=ઉત્સર્ગેન્દ્રિય); અને મન આ ૨૩ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચિદંશભૂત પુરુષમાંથી અસંખ્ય જીવાત્માઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. અક્ષરબ્રહ્મનાં આનન્દાંશમાંથી સચ્ચિદાનન્દાત્મક અસંખ્ય વ્યષ્ટિ-અન્તર્યામી ઉત્પન્ન થય છે. અન્તર્યામી દરેક જીવાત્માની અંદર રહીને તેનું નિયમન કરે છે. આ અન્તર્યામી સમષ્ટિ-અન્તર્યામીના અંશરૂપ હોય છે.

સમષ્ટિઅન્તર્યામી :

અક્ષરબ્રહ્મમાંથી જે પ્રકારે વ્યષ્ટિ-અન્તર્યામી પ્રકટ થાય છે, તેજ પ્રકારે સૃષ્ટિનિયમન કે અવતાર કાર્યોને કરવામાટે પરબ્રહ્મ પોતેજ સમષ્ટિ-અન્તર્યામી પણ બને છે. સમષ્ટિ-અન્તર્યામીને જ ‘વિરાટપુરુષ’ ‘સમષ્ટિપુરુષ’ ‘બ્રહ્માણ્ડમૂર્તિ’ ‘પરમાત્મા’ ‘નારાયણ’ ‘આદ્યાવતાર’ કે ‘સકાલાવતારાવતારી’ પણ કહેવામા આવે છે. પરબ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મરૂપે સર્વોપાદાન બને છે તો સમષ્ટિ-અન્તર્યામીરૂપે ઘટ-ઘટમાં વિદ્યમાન સદૃના નિયન્તા-ઈશ્વર બને છે. પરબ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મરૂપે જ્ઞાનીઓનું ઉપાસ્ય બને છે તો અન્તર્યામીરૂપે મર્યાદાભક્તિમાં ભજનીય બને છે. પ્રકૃતિનાં સત્ત્વજસ્તમો ગુણોનું નિયમન કરાનારાં ગુણાવતાર દેવતા : બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ નું પ્રાકટ્ય પણ સમષ્ટિ-અન્તર્યામીરૂપ ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણમાંથી જ થતું હોય છે. તે જ પ્રમાણે મત્સ્ય વારાહ વગરે લીલાવતારોનું પ્રાકટ્ય પણ.

આ સમગ્ર નિરૂપણને એકદષ્ટિમાં જ બુદ્ધિગત કરવામાટે નીચે આપવામાં આવતી સારણી અતિશય ઉપકારિણી થશે :

નોંધ : આ સારણીમાં ત્રાંસી લીટીઓ છે તે પાસા કે વસ્તુ-વસ્તુ ને ઈંગિત કરે છે— જ્યારે કે સીધી લીટીઓ ધાર્ય-ધારકભાવે કે કાર્યકારણભાવે એકમાંથી પ્રકટ થતાં બીજા રૂપોને ઈંગિત કરે છે.

વિશેષ વાંચન માટે :

શ્રીવાલુભટ્ટજીકૃત ‘પ્રમેયરત્નાણ્ણવ’ નામક ગ્રન્થમાંનો ‘મૂલરૂપવિવેક’.

શ્રીમહાપ્રભુજી-વિરચિત ‘તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ’ ગ્રન્થના ‘સર્વાનિર્ણયપ્રકરણ’માં આવતું ‘પ્રમેયપ્રકરણ’.

શ્રીમહાપ્રભુજી-વિરચિત તુતીયસ્કન્ધસુબોધિનીમાં સૃષ્ટિપ્રકરણ (૩૧૮-૧૧).

શ્રીમહાપ્રભુજી-વિરચિત ‘આગુભાષ્ય’માં પ્રથમાધ્યાય.

ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી-વિરચિત ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’ ગ્રન્થમાંનો ‘પ્રમેયપ્રકરણ’.

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામમનોહરજીકૃત નવીન પ્રકાશિત ‘પત્રાવલમ્બનમ્’ ગ્રન્થની પાછલ આપેલ નિબંધ ‘બ્રહ્મવાદકી ભૂમિકા કે રૂપમેં પત્રાવલમ્બન ગ્રન્થકે કથ્ય ઔર મહત્ત્વ કા અધ્યયન”.